
תשובות רש"י

בשלושה חלקים

מכונסות מתוך כתבי יד וספרי ראשונים
עם מבוא והערות ומפתחות

מ א ת

ישראל ש. אלפנביין

רב ואב"ד ברוקלין נ. י.

ונלוו לו לבסוף הערות

מ א ת

ר' לוי גינצבורג

~~בני ברק~~

ה'תש"ג

kl 1209

Copyright 1943 by
DR. ISRAEL ELFENBEIN
New York, N. Y.

בדפוס האחים שולזינגר

PRINTED IN THE UNITED STATES OF AMERICA BY
SHULSINGER BROS. LINO-TYPING & PUBLISHING CO.
23 EAST 4TH STREET, NEW YORK 3, N. Y.

253

2872

ת ת ו כ ו ן :

V	תוכן הענינים
VII	ראש דבר [בעברית]
413	ראש דבר [באנגלית]
XI	ראשי תיבות וקיצורים
XIII	האיש שלמה
XVII	מבוא לתשובות רש"י
XVII	פרק א. לתולדות התשובות
XVII	1. שם הספר ואופן חיבורו
XX	פרק ב. זמן חיבור התשובות והמקומות שנשלחו שמה
XXII	1. תשובות רש"י הקדומות
XXII	2. תשובות רש"י האמצעיות
XXIII	3. תשובות רש"י האחרונות
XXIV	פרק ג. תוכן התשובות
XXIV	א. למה דיני ממונות נערכו במדה מעוטה בקובץ זה ?
XXV	ב. המקורות אשר שאב מהם רש"י בתשובותיו ...
XXVII	ג. למה נעדרו תשובות רבו הראשון ר' יעקב בר' יקר
XXIX	פרק ד. דרכו של רבינו ושיטתו בקביעות ההלכה
XXIX	א. בירור הגירסאות
XXX	ב. כללים בהלכה
XXXIV	פרק ה. לשון התשובות
XXXV	א. רשימת לשונות ומליצות בסי' תשובות רש"י ...
XLV	ב. רשימת לועזים
	ג. השפעת לשון צרפת העתיקה (גליקזים) על לשון
XX	השואלים והמשיבים

LXVI	פרק ו. המקורות
XLVII	א. כתבי־היד
LVII	ב. התשובות המובאות בספרי דבי רש"י
LIX	ג. תשובות רבינו בספרי הפוסקים
LXX	פרק ז. החומר ההיסטורי והתרבותי השקוע בתוך התשובות ..
1	ספר א. תשובות שאלות לרבנו שלמה בר' יצחק (סי' א'—ר"ס)
374	הוספות לספר א. (סי' שע"ט—שפ"ב)
305	ספר ב. תשובות פסקי רבינו שלמה ומעשי בית דינו (סי' רס"א—שמ"ב)
349	ספר ג. תשובות המיוחסות לרש"י (סי' שמ"ג—שע"ח)
379	תיקונים לספר א.
382	הערות נוספות לתשובות רש"י מאת ר' לוי גינצבורג
412	השמטות ותיקונים לספר ב.
		מפתחות
388	מפתח התשובות (עפ"י סדר הש"ע)
397	מפתח התלמוד
399	מפתח כללי

ר א ש ד ב ר :

קובץ תשובות רבינו שלמה בר' יצחק שלפנינו יוצא לאור לאחר שנת יובל המקובל ה'ת"ש במלאת תשע מאות שנה לזריחת-שמשו של המאור הגדול בצרפת.

באוסף זה מכונסות יחד התשובות ופסקי-ההלכות ומעשי-בית-דין לרש"י מכל המקומות אשר נפוצו שם, בין בתשעה ועשרים כתבי-היד שונים [ע"ה כמה שידי מגעת], בין בספרי הראשונים, ובין בקובצי האחרונים, רק חלק קטן מתשובותיו [כמו ל"ה סימנים] זכה לראות את אור הדפוס באוסף אחד עד עתה. ה"ה: ספר תשובות חכמי צרפת ולותיר לר"י מילר, וינה תרמ"א. רובן המכריע [כמו שמ"ז סימנים] נשאר טמון בכתבי-היד ומפוזר ומפורד בספרי הקדמונים על פני-כל ספרות-ההלכה. והן מתפרסמות בזה לראשונה בכרך אחד, מזוקק שבעתים עפ"י מקורות עתיקים, ונוסף עליהן מבוא והערות ושנויי-נוסחאות ומפתחות. והשתדלתי שלא לפרק את חוברות התשובות לרבני אלצורא (על י"ג שאלות), לבני מכיר ממגנצא, לחכמי רומא, ולרבותיו ר' יעקב בר' יקר, ר' יצחק בר' יהודה ממגנצא ור' יצחק בר' אליעזר הלוי מוירמיישא, לפי שכל אחת מהן אולי מהווה חטיבה אחת, והיו לאחדים בידי מבקשם. סידרתי את הסימנים הנשארים לפי הענינים על סדר-ההלכות שבשולחן-ערוך; וכן שמתי דברי רש"י המקוריים באותיות גדולות בפנים, וסימנים המסופקים באותיות זעירות על הגליון, כדי להבדיל בין הודאי ובין הספק.

ובשעה שנגשתי לאוסף את כל החומר לספר זה שמתי את לבי לעובדה זו, שכל חוקרי ספרות ימי-הבינים כולם מודים בפה אחד: דרישה מדעית זו שתערך קבוצה של כל תשובות רש"י בכרך אחד — היא חשובה ביותר; ומי יתן כי יאספו כל השאלות והתשובות יחד ויהיו לספר שלם [ל. צד 131: מבוא להאורה ריש עמ' 153]. וזה כבר לפני חמשים שנה העיר ר"א ברלינר [במאמרו "לקוטי בתר לקוטי" צד 176]: ואני בתומי הלכתי זה כמה שנים ללקט את כל התשובות אשר מצאתי בשם רש"י בכתבי היד ובספרים וסדרתים על סדר המסכתות (!) בש"ס. ואולי אי"ה בעת אחרת אשלים את הענין. אמנם מפני כמה סבות כל מאמציהם של החכמים ר"א ברלינר ור"ש בובער לקבץ על-ידי

בכרך אחד כל תשובות רש"י היו ללא הועיל. עד שבא עורך "ה ס ג ל ה" והעירני על זה במכתבו אלי מירושלים בחמשה עשר באב שנת תרצ"ט: ומי יתן ויקום האיש הראוי והמוכשר לזה ויקח מאבני-המקום וישם אותה מצבה אבן-אחת, שיכיל כל התשובות רבינו בשלימותן (רק בהערות ושנויי נוסחאות למטה). ואז ימלוך המלך שלמה ממלכת אדירה והמלך שהשלום שלו יהיה בעזרו. והנה כאשר ראיתי כונתו טהורה ושלימה, אולי מאת ה' היתה זאת ומן שמיא קא זכו לכו, כאשר אני מכיר מתוך ריסי מכתבו. ובכן, חזק ואמץ ואלקי ישראל יתן את שאלתך. לך בכחך זה והושע את ישראל ברעיון הקדוש הזה.

ואולם מה קשה ורבת-אחריות היא עבודה זו מפני כמה טעמים: על-פי הרוב אין המאספים מוסרים את התשובות, שהם מביאים ממקורות שונים, באותו הסגנון המקורי שבו השתמשו בבית-מדרשו של רש"י. ולכן יש אשר אין להבדיל אצלם בין לשון רש"י גופו ובין ההוספה או ההסבר שלהם; וגם אין להכריע עד כמה הוא גוף לשון רבינו ואיפה הוא נפסק. וביחוד דרכן של המעתיקים היא לקצר את לשון-השאלות בלי להביא פתיחתן וזחתימתן או גם להשמיט את לשון השואלים בראשן. ומתוך גוף התשובה אין עוד להכריע על שמות השואלים, ועל המקומות שנשלחו שמה התשובות, וגם לא על זמן חיבורן. ויש גם תשובות שלימות ופסקאות מקוטעות שנבלעו בספרי דברי-רש"י ולא הובאו על שם רבינו; וגם תשובות המובאות בשם ר' שלמה סתם, אחדות מהן אין לברר אם הן לרבינו שלמה בר' יצחק או לבן-גילו רבינו שלמה בר' שמשון. אמנם רוב התשובות הרי הגיעו אלינו בשם: "רבי" סתם [והן עפ"י רוב לרש"י], הרב, רבינו, המורה, מאור הגולה, רבינו ש"י, ר' שלמה, ר' שלמה מטרווייש, מנהגים של רבינו שלמה, נמוקי הצרפתים, מנהגות הגאונים, תשובות הגאונים, או "ת ש ו ב ו ת" סתם [=וכוונתן לספרים שיצאו מבית-מדרשו של רש"י]. ובפרט שהמעתיקים הכניסו על-שם רבינו איזו תשובות מוקדמות וגם מאוחרות, שאינן מתאימות לא לשיטתו של רש"י בקביעות-ההלכה וגם לא לסגנונו של רבינו; ורק עפ"י חקירה מפורטת ושקידה רבה מתבררים ומתלבנים הדברים, ויש לקבוע מקומם ומקורם. ומשתוממים אנו על רבוי ההסתעפות של דברי תלמידי-רש"י בתשובותיו — כי כגודל ואומץ השורש, כן ישגשגו ויעלו הענפים — וגם על "הפולמוס ורבת-המהומה אשר סביב לארמון המלך שלמה, וליוצא ובא אין שלום ולא נחת".

ולמען הביא סדר נכון בעצם כל הפנוס הזה חלקתי לראשונה את כל החומר שלפנינו לשלשה ספרים :

ספר א' : מביל תשובות שאילות שבהן חכמי הדור ותלמידי הישיבה פנו אל רבינו שלמה לבקש תורה מפיהו ; ונוספו עליהן גם אותן המוטלות בספק לפי דעת החוקרים האחרונים. והן באמת לרבינו כפי שהוכחתי עפ"י ראיות ברורות בהערותי. סימנים האלה הצגתי לבדנה אחת לאחת עפ"י סדר ענייניה הלכה וחברות התשובות על שם " ת ש ו ב ו ת ש א י ל ו ת ל ר ב י נ ו ש ל מ ה ב ר ' י צ ח ק " .

ספר ב' : מאסף הוראות ופסקאות ומעשי ב"ד מבית דינו של רש"י, ונוסף עליהם לקוטים שונים המובאים בשם רבינו. וגם אותם שמתו לבדם אחד לאחד בקבוצה מיוחדת על שם " ת ש ו ב ו ת פ ס ק י ר ב י נ ו ש ל מ ה ו מ ע ש י ר ב י ת ד י נ ו " .

ספר ג' : ועל שני החלקים האלה נוסף עוד חלק שלישי על שם " ת ש ו ב ו ת ה מ י ו ח ס ו ת ל ר ש " י " . ובו הכנסתי את התשובות המיוחדות לרבינו בטעות מאת המאספים הקדמונים וגם מאת החוקרים האחרונים, ואינן לו.

גוף התשובות נדפס עד כמה שהיה אפשר על-פי נוסח תשעה ועשרים כתבי היד שלפנינו. את מקום מוצא התשובות ציינתי במראה המקומות מתחת כל סימן וסימן, ואותו המקור שהנחתיו יסוד להוצאתי הקדמתי באותיות גדולות. בהערותי שמתחת למראה המקומות הכנסתי את שנויי הנוסחאות וגם ציינתי את המקורות העקריים לעניני ההלכה וההיסטוריה ; ועל פי הרוב צמדתי שמה על המקבילות משאר ספרי דברי רש"י :

ואלו הן נ"ח תשובות חדשות ונצורות, הנמצאות בכתבי היד שלפנינו, ושהכנסתי אותן לתוך הוצאה זו : סי' נ"ז—נ"ח, פ', פ"ט, ק"י, קיד—ט"ו, קמ"ג—מ"ד, קמ"ו, קנ"ג, קע"ב, קע"ו, קע"ט, קפ"ה, קצ"ו, קצ"ח, ר', ר"ח—ר"י, רי"ב, רי"ח—י"ט, רכ"ד—כ"ה, רכ"ח, רל"ד, רל"ט, רמ"ג, רמ"ה, רנ"ד, רנ"ו, ר"ס, רס"ה, רע"ג, רע"ה, רע"ח—ע"ט, רצ"ה, ש', ש"ו, ש"ט, שי"ג, שכ"ו, של"ג, של"ח, שס"ה, ש"ע—ע"ח :

ואף אותן תשובות, המפורזות בדפוס במק"א, נמצאות אצלנו לכל הפחות ק"ג סימנים בשינויים רבים ועצומים היה : ט"ו—י"ח, כ"ג, כ"ט, ל"ב, מ"א—

מ"ב, מ"ד, נ"ד—נ"ו, נ"ט—ס"ב, ס"ד—ס"ה, ע', ע"ב, פ"א, פ"ד—פ"ו, צ', צ"ט, ק', ק"ב, ק"ה, קט"ו, קי"ט, קכ"א, קל"א, קל"ז—ל"ח, קמ"ב, קנ"א, קנ"ה, קנ"ט, קס"ד, קס"ט, קע"ג—קע"ה, ק"פ, קפ"ב, קפ"ו—קצ"א, קצ"ג—צ"ד, ר"ל, רל"ג, רל"ו, רל"ח, רמ"ו—מ"ה, רנ"ג—נ"ה, רס"ו—ס"ט, רפ"א—פ"ח, ר"צ—צ"ד, רצ"ז—צ"ח, ש"ד—ש"ו, שי"ב—י"ד, שי"ז—י"ט, שכ"ד, שכ"ח, של"א, של"ד—ל"ה, של"ט—ש"מ, שמ"ה, שס"ו:

ולבסוף הנני מוצא חוב נעים להביע את תודתי לאלה החכמים שהשתתפו בטוב לבם בעבודתי ה"ה: ר' חיים טשרנוביץ, ד"ר אלכסנדר מרכס [א. מ. בהערות], שהעיר את עיני על כתבי־היד; ר' לוי גינצבורג [ג. בהערות]; הרב ד"ר דוב רעוועל ז"ל, ראש ישיבת רי"א [ר. בהערות]; ור' שאול ליברמן [ש. ל. בהערות]; שהואילו לעבור על גליונות ההגהה והוסיפו הערות ותיקונים; ד"ר א"ח פריימן מירושלים [פר. בהערות]; הרב ר' חיים דוד רגנשברג [חד"ר בהערות], ר"מ בבה"מ לתורה; ידידי הרב ר' דוד פרנקיל מוינה [פ. בהערות] שהמציא לי בטובו העתקת כ"י אומיר; ובנו מר ליפא פרנקיל מלונדון שהואיל להמציא לי העתקות אחדות מאדבעת כתבי־היד הנחוצים לי לעבודתי. בהוצאתו של קובץ זה השתתפו [מלבד הוצאת בה"מ לתורה בשיקגו] קרן התורה שע"י הסתדרות המזרחי באמריקה, קרן הסיוע מיסודם של הרב ד"ר ליאו יונג, רבי ד"ר ש. גולדנסון, הרב ד"ר משה חיימסון והרב יוסף לוקשטיין בניו־יורק. ויזכרו כאן בתודה: ידידי מר יצחק ריבקינד הפולקלוריסטן העברי; מ. לוצקי; ד"ר בועז כהן שהואיל לתת בידי את הצלום מכת"י פירינצי; ידידי אריה ליב געלמאן, נשיא ההסתדרות המזרחי באמריקה; וידידי הרב שאול סילבר, נשיא בית המדרש לתורה בשיקגו; המשכיל יעקב שמעון פישהוף [יש"פ בהערות]; ועורך "הסגלה" מירושלים הרב רמז"ב חסידה [חס. בהערות], שהעיר את עיני על כתבי־היד תחת ידו:

ישלם ה' את שכרם כפעלם הטוב.

ישראל ש. אלפנביין

יום ו' שושן־פורים ה'תש"א

ברוקלין, ניו־יורק

ראשי תיבות וקיצורים :

- או"ה מ: ס' איסור והיתר לרש"י כ"י מערצבאכער.
או"ה סמ: ס' איסור והיתר לרש"י כ"י הסמינר בניו-יורק.
או"ה פד: ס' איסור והיתר לרש"י קונטרס פריימן מירושלים.
אז: כ"י אזמיר ס' 1508.
א"ח: ארחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל (ח"א פירינצי תק"י; ח"ב ברלין תרס"ב).
(א. מ.): הערות ר' אלכסנדר מארכס.
אק: כ"י רד"א באוקספורד.
בנ"צ: שו"ת בנין ציון החדשות לר' יעקב עטטלינגער (ווילנא תרל"ח).
BOUTIOT: T. Boutiot, Histoire de La Ville de Troyes et de Champagne Méridionale (I, Troyes, 1870).
(ג.): הערות ר' לוי גינצבורג לבסוף הספר.
(ג. י.) גאלליא יודאיקא בצרפתית לד"ר גרוס (פריס 1897).
GERSON: M. A. Gerson, Les Juifs en Champagne, [Memoires de la Société Academique du Departement de l'Aube, 1899].
גנ"ש: גנזי-שכטר ח"ב (כתבי הגאונים) ניו-יורק תר"ק.
גר"י: גרמניא יודאיקא ח"א.
דו"ת: דינים ותשובות מקדמונים כ"י שזח"ה בלונדון.
דמבל: Darmsteter - Blondheim, Les Gloses Francaises de Raschi, (Paris, 1929).
ד"ס: דקדוקי סופרים לר' רפאל נתן נטע רבינוביץ, מינכען.
הל"ק: הלכות קצובות כ"י ותיקן ס' 457.
ה"סגלה": שבעון "הסגלה" מירושלים מאת העורך הרב רמ"ז חסידה.
חופ"מ: חופש מטמונים לר' בער גולדברג, ברלין 1845.
יש"פ: יעקב שמעון פישעוץ.

- (ק): ספר ר' שלמה יצחקי לאלעזר מאיר ליפשיץ, וורשא תרע"ב.
לקה"פ: לקוטי הפרדס לרש"י, אמשטרדם תע"ה.
לקה"מ: לקוטי המרדכי הגדול, כ"י הסמינר.
מח"ו הנדפס: מחזור ויטרי לר' שמחה, נירנברג תרפ"ג.
מח"ו סמ: מחזור ויטרי כ"י הסמינר.
מח"ו ש: מחזור ויטרי כ"י ששו"ן.
מל"ח: מלא חפנים לר"א גייגער, ברלין 1846.
מטה"ג: מעשה הגאונים, הוצאת ר"א עפשטיין.
מרדכי הגדול: מרדכי הגדול כ"י גולדשמיט, כעת בסמינר.
מרכי ד' אמ: מרדכי דפוס אמשטרדם ת"פ.
מרדכי ד' ר': מרדכי דפוס ריווא דטרינטו שי"ט.
סה"י: ספר הישר לר"ת (הוצאת ווין).
סמ: כ"י הסמינר בניו-יורק.
ס"ר: סדור רש"י (ברלין תרע"א-ע"ב).
ס' רש"י: ספר רש"י, הוצ' פישמן, ירושלים תש"א.
(פ): הערות ידידי הרב ר' דוד פנרקיל מווינה.
עפ: ספר הפרדס לרש"י, הוצאת עהרנרייך, בודאפעטש תרפ"ד.
פר: הערות רא"ח פריימן מירושלים.
פל"ר: כ"י פירינצי סי' 38 מאת הצילום בידי בועז כהן.
צל"ד: צידה לדרך ח"ב כ"י שזח"ה סי' 49.
קק"ה: קבוצת קונטרסים להרב ר"י הירשנזון מירושלים.
ר"י בר"י: ר' יצחק בר' יהודה ממגנצא.
רש"ב: ר' שלמה בובער.
רש"ה: ר' שמעון הלוי איש הורוויץ, מו"ל מח"ו.
„שמעיה“: מחברת גרמנית לר"א עפשטיין [במכתב חדשי כרך מ"א
ובהוצאה מיוחדת].
- תחצ"ו: תשובות חכמי צרפת ולותיר לר' יואל הכהן מילר (ווין, תרמ"א).
תר"כ: קונטרס כ"א תשובות רש"י לרמ"מ כשר (ירושלים תרפ"ה).
תראז: תשובות רש"י כ"י אזמיר סי' 1508 ממאה הט"ו.

האיש שלמה

הרבה מאד נכתב על רש"י הפרשנדתא ומפעלו הספרותי המיוחד. אמנם מעטים הם היודעים את האיש שלמה, יליד זמנו וחניך סביבתו, בלי הפרזה והדגשה, הן מצד חיובי והן מצד שלילי. ברם קובץ תשובות שלפנינו — בתור ראיי-החיים המתהווים בעולמו של רש"י ומקור היסטורי לא אכזב — יפיץ אור על אישיותו הדגולה של רבינו, השפעתו על השכבות העממיות הרחבות בשטח ההתקשרות להלכה המעשית [=116, 168, 177, 180, 200, 337 ועוד] ולמנהגי צרפת וגלילות הרינוס [=204, 143, 159, 61—160, 210, 234, 291] בכל מקצועות החיים והדת, ותכונת רוחו האצילה בתור ענק-הרוח בחסד עליון. התייר הגדול הזה הצטיין בנפש נאצלה באופי שוקט, בענוותנות [=76, 88, 150, 296, ועוד] נפרזה, בבריחה מפני הכבוד [=88] ובהתרחקות מן הפוליטיקה כמטחוי קשת, באהבת הבריות, וביתר מידות תרומיות המיוחדות לבני עלייה המעטים.

אהבתו העזה לאלהי-ישראל לעמו ולתרבותו היתה בעלת אופי שוקט ככל הוויתו של רבינו זה. אולם נפשו העדינה נתמלאה עוז וקנאה אם העיז מי שהוא לפגוע בפומבי בעם ישראל, אפילו ביהודי אחד [=233, 159], ולחלל את כבודו וכבוד תורתו. במידה מרובה היתה מפותחת בו אהבת הבריות, לא רק לאהבת הכלל אלא לאהבת הפרט. ומה נעמו דברי רש"י בתשובתו [=סי' ר"ז] על דברי הריבות בנוגע להרחקת הנשים המצורעות: אין לו עליה טענת-מומים. והראה האיש מעשהו לרעה. והראה [את] עצמו שאינו מדרעו של אברהם אבינו, שדרכו לרחם על הבריות, וכל שכן על שארו אשר בא אתו בברית. שאילו נתן לב לקרבה, כאשר נתן לב לרחקה, היה נמשך חינה עליו... שאף בכופרי-הקב"ה ראינו הרבה שאין מרחקין נשותיהן, מתכוונים לחסד לאומים חטאת, וכן הנשים לבעליהן. וזה הקשיח [=בברית] אבינו שבשמים כאשר העיד בינו ובין אשת נעוריו.

רביס [=81-82, 89, 97, 97-196; 189-194] לאין מספר הם האנשים שהיה דואג להם ומשתתף בצערם וצרתם. דוגמא מתשובותיו, שמהן אנו יכולים לעמוד על תכונת נפשו האצילית בבחינת פוסק ומטיף אמרי-מוסר ביחד.

אנו מוצאים בסימן קס"ח באמרו: שחלילה לפרוש מן יינן של האנוסין שבאו מחדש לביישן, כי לא מלאו לבן לנסך אף לע"ז... ולא גזרו רז"ל אלא על מגע גוי, ולא על מגע פושעי ישראל... וכ"ש אלו, שכל מה שעשו עשו משום אבחת חרב ומהרו לפרוש בכל יכולתן. ועוד משקבלו עליהן לשוב ליראת צורנו, הרי הן בכשרותן.

הוא היה דואג לא רק להתפתחותם הרוחנית של תלמידיו בבית-מדרשו בעיר טרוויש, אלא גם לצרכיהם הפרטיים והחמריים. יחסו אליהם היה יחס של אם [=125] רחמניה לילדיה. ורבינו אינו נוטר שנאה לשום אדם מכל בני-תמותה. לכל אחד ואחד, ואפילו לאויב לו, הוא מדבר בלשון נאה ורכה. למשל בתשובה האחרונה [=סס"י שפ"ב 378] באוסף שלפנינו הוא כותב בדרך אגב בזה"ל: וראובן הכותב מכתב השאילה, ידעתי מי הוא והכרתי כתב-ידו. וירא (הוא) להזכיר (את) שמו, כי חושדני לאויב לו. ואני לא כן אנכי עמדי. וגם ברכתו לא תעוכב אצלי חנם, ברכת טוב תבואנו.

רבים היו שפנו אליו בשאלותיהם. ולכולם ענה בענוה יתירה ובצניעות מיוחדת במינה. „אח" הוא לקטני התלמידים וחבר לגדולי החכמים. הרבה עמדו לו גם מדותיו התרומיות: ענות-רוח וטהר-לבב; ולפעמים הוא מבטל את דעתו אפילו בפני דעת תלמידו, בזמן שדעתם נראית לו יותר נכונה [מנקודת הסתכלותו העמוקה ותפיסתו המהירה, שחננו אלקים בעין חדה ואזן בוחנת]. לדוגמא בתשובותיו [=ס"י קכ"א] הוא כותב: אני כבר נשאלתי ע"ז כמה שנים, והשיבותי כדברי האומר יש היקף ושגיתי בה... מחזרני בו מבראשונה. ובסוף התשובה לאנשי עיר קבלון, [=סס"י ע' 88] הכי יותר חשובה באיכותה ובכמותה, הוא מסיים בזה"ל: ושכתבתם עלי (!) שאתיר את הנדוי, חלילה לי זאת ליטול את השם ולעשותי ב"ד חשוב... אבל מי אני ליטול לי שם מקומות אחרים. הנה אני הדל ומנייני הצעיר שידי (?) יתומי-יתומים...

כגודל חכמתו בתורה ובדרך ארץ, כן גודל צדקתו של רבינו במידות ובחסידות. קוטב דבריו [=63, 88, 89 אות 6, 159, 233, 255, 263, 378 ועוד] הם תמיד האמת והשלום, לדון דין אמת ולקרב את לבות בני-אדם לאהבה זה את זה ולברוח מן המחלוקת [=116, 127, 180, 378], לחזק את תוקף האמונה ורוח היראה [=179, 182] ולשמור שמירה מעולה על טהרת הקודש [=185]. ולכן הוא מזהיר על השלום את אנשי קהל-קבלון בצרפת בזה"ל: ואתם תנו

לבבכם לרדוף שלום. וראו כי בעוונינו לקו אותם שסביבותיכם מכה גדולה מאד. וכבר זוללים בין הגוים. והשלום הוא יגרום לכם להיעזר מן הצר ולא יוכל שטן לשלוט בכם.

וגם בסוף מכתבו [סס"י סי' 63] לרבו השלישי ר' יצחק בר' אליעזר הלוי הוא כותב: אמנם ישען רבינו דבריו על ההלכה ולא לאסור לנו ספקות אחרות הנולדות בריאה, אם לא ראייה נכונה היא. וגזירתו חלה על כולנו, ויתן לב למה שקבלנו ממנו. וחלילה למורינו לעשות סניגרון לדבריו [=שבועות ל', ב'] בבא לפניו דברי-אמת עכ"ל.

אמנם אי אפשר להדגיש את שקט נפשו השלוה של רבינו [ומה שכתבו שלשה חוקרים אחרונים שבארץ ישראל ה"ה: ליפשיץ, וורפל, וספיבק: „אין אצלו אי-שקט וכעס. רק שלוה שוררת בתשובותיו“, אין לדבריהם סמוכין במציאות]. הלא דברי רש"י בתשובותיו [=8 אות 17-20, 20 אות 6] מעידים בראיות חותכות שלא היו חייו רפודים בשושנים בלי מפריע ובלי לחץ. ואנו רואים לפנינו נפש נענה וידועת חולי.

בכמה מקומות מתוך תשובותיו אנו שומעים לפרקים הדקול המאורעות בימי מסעות-הצלב (1096) וגזירות תתנ"ו [89, 245 =הרג רב], שהתרגשו על בני ישראל בגלילות הרינוס בתקופה זו בכלל ועל רבינו שלמה ומשפחתו בפרט. והוא מתנה את צרות עמו וצער עצמו ובני משפחתו, לפי שאזנו הקשבת העמיקה לבחון את הזעזועים והתמורות שעברו חליפות על בני עמו.

לפעמים אנו מוצאים רמזים אחדים על איזה אסון פרטי [=8 אות 19, 96] שקרה לו במשפחתו והצער הבא לו על ידו וגם על חולשת גופו [=8 אות 20, 107]. הלא רש"י בעצמו כותב לר' נתן בר' מכיר בזה"ל [=8, 383]: „שאילותיו הגיעו לידי ורגז (!) לבי בהן. כי קדמני בהן בדברים אשר לא הגיתי בהן לפני מלמדי. כי חסר (!) לחס ועדי-לבוש ורחיים בצוואר. שמשתי לפניהם וימי כלו אצלם. ומאשר שבתי פה לא עמדה לי שעה להקביל (את) פניהם מאבל (!) לחש וקשה חוש, [=חויץ] מאחת זה לי עשרים וחמשה שנה“.

וגם ראויה לתשומת-לב עובדה זו, שעל כל פנים לא הגיע רש"י למדרגת האוניברסאליות כאשר עמדו עליה גבורי הרוח בין חכמי ספרד כתקופה זו, מפני שהוא הצטיין ברגישות דתית-לאומית כלבד. וחד-צדדיות זו ניכרת מתוך כתביו [=200 אות 8, 159, 202

אות 18], הן בנוגע להתנגדותו לשבועת הגוי ע"י רלב העצמות הקדשים [ולכן החליט שלא לבא בקשר מסחר עם הגויים], הן בהתנגדותו למנהג צרפת שנהגו לתת מעות פורים לגויות המניקות [ולדבריו: טוב ממנו הזורק אבן לים, שמראה שמתנות ביום הפורים נעשו אף לגוים]. והן בנוגע להתנגדותן של הגוים בני דורו בענין חשש מעשה-כשפים [=דבר זה עשו אותו בחשאי, כדי שלא יאמרו הגוים כשפים אתם עושים].

ולכן עם כל ההערצה שירחש לבנו אל התייר הגדול הזה, אל לנו לחשוב שהוא היה חרוץ מחומר שונה לגמרי משאר בני-תמותה. נוכל איפוא להתבונן אל התהליכים הנפשיים המאפשרים את עבודת-יצירתו הענקית, אם ננסה לתת כרקטריסטיקה כללית ומקפת ע"י שרטוטים אחדים [והשווה להלן פרק ז' במבואי]. אכן עוד כחו אתו לזעזע את מורשי לבנו ולהלהיב את רוחנו. אין הוא עומד מרחוק. הוא נעשה חלק ממהותינו הפרטית ומחיינו הלאומיים. כולנו מרגישים אליו קשר אינטימי שלא ינתק עוד. ובמשך הזמן כל העם בתור כלל כבר העמיד את רבינו שלמה בהיכל האומה בין אנשי הנצח.

מבוא לתשובות רש"י

פרק א'

לתולדות התשובות

שאלה זו על דבר מהותן ותבניתן של תשובות רבינו שלמה היא אחת השאלות היותר קשות בספרות הראשונים, ואי אפשר לפתרה כל צרכה במאמר קצר שלפנינו. ענין חשוב כזה טעון עיבוד מדעי מיוחד כדי לעמוד על עצם תוכנן של התשובות וגם על חומר ההלכּי, ההיסטורי, והתרבותי השקוע בתוכן. וכבר ראיתי לקבוע מאמר מיוחד לזה ולישא וליתן בו באריכות. ואני מוסר כאן רק ידיעות ספרותיות אחדות:

שם הספר ואופן חיבורו:

דבר ברור הוא שלפני הראשונים לא היה שום ספר בפני עצמו המכיל כל תשובות ופסקי-רש"י בכרך אחד. "ספר גדול משו"ת ופסקי דינים שחיבר רבינו ש"י אינו במציאות אלא בדמיונו של אחד מסופרים האחרונים, אשר ידו פתוחה להעניק ספרים לרש"י אשר לא חברם ואף לא אסף אותם בעצמו. ומטעם זה גם מה שהעיר שמשון בלאך הלוי (=תולדות רש"י מ"ג, ב'): "פסקי דינים ותשובות, לפי הנראה, אסף וקבץ אותם רש"י בעצמו" אין לו סמוכין במציאות מפני כמה טעמים:

אכן דרכו של רבינו שלמה היה, "לקרות מפיו ואחר כותב". על זה מעיד תלמידו יעקב בר שמשון מפליזא בתשובת רבו ערוכה לר' שמעיה (=לפנינו סי' קנ"ג 175): "כה דיבר אלי רבינו מ"כ מפיו ואני כתבתי על הספר בדיו, אני יעקב בר שמשון. ומפני ארבעה טעמים לא היה לו כח לכתוב בעצמו כל התשובות והפסקים, ה"ה: מרוב התלאות ורדיפות וגזירות תתנ"ו שנגזרו על ישראל בזמנו, וגם מפני איזה אסון פרטי שקרה לו במשפחתו והצער הבא על ידו (ראה 8 אות 19; 57 אות 11). אמנם לא מטעם "רוב עבודתו וטרדותיו בפירושו לש"ס", (פרי-השערה של ר"ש בובר במבוא להאורה ע' 4, ונשנה ע"י

הרב ר"י לוינסון בקונטרסו ע' 37 ע"י י. ספיבק בספרו על רש"י ע' 34) כי אם מטעם "טרד המצוי באגור ביקבים". וכ"ה לשונו של רבינו (377). ויש לנו ראיה מכריעה למסקנה זו בתשובתו של רבינו (= ע"ג 96) לעזריאל בר' נתן וליוסף בר' יהודה: וזה אשר השיב רבינו על דבר אגרת שאלות של מעלה. כחי תש ופי נאלם מלספר תלאות העוברות עלי גל אחר גל. על כן רפה ידי מלכתוב לקרובי ר' עזריאל ולחביבי וריעי ר' יוסף תשובה על דבריהם בכתב ידי. והנני קורא מפי לאחד מאחי והוא כותב. ובפרט כי לעת זקנתו מרוב חולשת גופו לא היתה רוחו נכונה למשוך בעט סופר. ועל עובדה זו מעיד רש"י בעצמו בתשובתו לאברהם בר' מאיר הכהן המתחלת בזה"ל (= פ"א 107): הנני צעיר שעל החתום נידון ביסורי חולי מוטל על ערש דווי. עת היא לי עתה לבא בקצרה אשר לא כדת, כי תש כחי ואזלת ידי מלמשוך בעט סופר. ולבן ביתי קראתי מפי שורות הללו.

ולכן נוכל להחליט בדרך כלל עפ"י ראיות חותכות שתשובות רבינו שלמה לא נסדרו, ואף לא נכתבו, ע"י המחבר בעצמו, אלא נשארו ברובן המכריע תשובות בודדות בלי שום קשר אורגני ביניהן [והלשון "הועתק מתשובה אחת מרש"י" (= מ"ט 42) מוכיח על זה. אמנם יוצא מן הכלל הוא הביטוי: והנני משיב להם לפי עטי (377)]. הרבה מתשובותיו מפוזרות ומשוקעות הן בתוך ספרי הראשונים בכלל וספרי דבירש"י בפרט. אך לא היו מכוונות בקונטרס מיוחד לתשובות ופסקי רש"י בלבד. וגם תשובות רבינו הנמצאין בכתבי-היד באסיפה בפני עצמה בלי שם קבוצי (= כמו תרא"ו, תחצ"ו, חופ"מ וכדומה), עפ"י הרוב הובאו בשם "רבי" סתם ע"י תלמידיו רבינו שמעיה ורבינו שמחה מויטרי, וע"י יהודה בר' נתן חתנו ועזריאל בר' נתן קרובו, וגם ע"י יהודה בר' אברהם ויעקב בר' שמשון תלמידיו. וקרוב לודאי הוא שהם סדרו את הפסקים והתשובות מפירבם ואספו אותן חבילות חבילות. וידיעה זו מתאשרת ע"י ראיה ברורה מעד נאמן, הוא ר"י הזקן, ר' יצחק בר' שמואל מדנפירא, אחד מבעלי התוספות מיוצאי חלציו של רש"י, שפעל בזמן 1120—1198 בערך, וזה לשונו: בקונטרסים (= ספרי דבירש"י) שיש בהן תשובות מרבינו שלמה זצ"ל, ודברים שכתב הר"ר שמעיה בשם רבינו שלמה ז"ל. ונראה שהתלמיד הוא הרב. שפסק בשם רבינו שלמה ז"ל (= כ"י אוכספורד שבה"ל ח"ב סי' מ"ו 87 ע"א = והשווה ג"כ מה שכתבתי להלן סי' קמ"א 165 אות 6).

אמנם לא הגיעו לידינו אפילו תשובות בודדות בעצם כתבי־ידו המקורי של רש"י. ואף בכתבי־היד, המביאים את דברי רבינו בהזכרת שמו, לא מצאנו כי אם פעם אחת (=ג"ו 53 אות 4) בטוי כזה: והילך תשובת רש"י כתבי־ידו (דומה למה שמצאנו „בפירושי רבינו שלמה כתיבת־ידו“). וצריך להעיר כאן בדרך אגב שלשון זו קשה להולמה מפני כמה טעמים. ובפרט שהיא אינה מתאימה למה שכתוב לפני זה באותה תשובה עצמה: „ושאלתי את פירי“. וראה זה מצאתי, לשון זו חסירה בשלשה כתבי־היד שלפנינו (ה"ה: מח"ו (כ"י סמ: 43 ע"ד): אר"ה (כ"י מ: סי' ג"ה=כ"י סמ: 85 ע"א). ולרוב הם משתמשים בביטויים כאלה: וראיתי בתשובה; מצאתי תשובה שהשיב רבינו שלמה; מצאתי תשובה לגאון זצ"ל; כתב רש"י; פירש (=כתב) רש"י; פסק רש"י; כתב בתשובת־שאלה; השיב רבינו; ובתשובתו פירש; וכן השיב רש"י בתשובתו; ועוד מצאתי בתשובתו אחרת; כך נזרקה מפי רבי; וזה הוסד מפי רבינו (=נרדף עם „וזה נכתב ונסדר“ ע"י אחד מתלמידיו). ואם רח"ד אזולאי, בעל שה"ג (=ח"ב אות ש') ראה „ספר תשובות רש"י כתבי־יד“, אין מזה אף שמץ ראייה שלפניו היה ספר בפני עצמו מיוחד לתשובות רבינו בלבד. ולשונו מעידה על זה, שבעל שם הגדולים נוטה לזהות את ספר הפרדס עם ספר תשובות רש"י: „בשבלי הלקט כ"י ישן יש בו הלכות נדה מרש"י, והן הם אשר ראיתי בספר תשובות רש"י כתבי־יד, שאמר שהוא ספר הפרדס“.

ולכן נוכל להכריע שתשובות רש"י בודדות, וגם חבילות חבילות, נשארן ע"י התלמידים רק בהעתקות. ואסיפות הראשונות של תשובות רבינו נתהוו והתרחבו מסביב לאותן החבילות שעשו להן התלמידים. עובדה זו, שראו הראשונים באסיפות האלה רק „לקוטים“, גרמה לידי כך שהמעתיקים הרשו להם לשנות, להשמיט ולהוסיף. ובדרך כלל שלש שבכות תכופות זו לזו (בבחינת ג' מקורות עקריים) ניכרות מתוך בנין התשובות שלפנינו (=בסי' מ"א ע' 34 לדוגמא, מקור היותר עתיק הוא הרוקה, ומקור השני הוא המרדכי, ומקור השלישי הוא תשו' בנימין זאב).

וביחוד ראויה לתשומת לב העובדה, ששם תשובות רש"י שאנו משתמשים בו כאן, יש לו דמיון במקצתו לתשובות במובן הרגיל (=דהיינו שאלות ותשובות לחכמי הדור שפנו אליו בשאלותיהם). אמנם עפ"י הרוב אינן תשובות במובן העצמי, כי אם במובן המושאל (=הלכות פסוקות או קונטרסים). והראשונים

קוראים אותם בשם „תשובות“ סתם, מפני שתכונתם דומה יותר לתכונת תשובות לשואלים (= שהן נושאות ונותנות בענינים נפרדים לפי ההזדמנות) ואין להן צורת ספר וסדר מיוחד. ולכן הפרדנו תשובות רבינו שלפנינו לשלשה חלקים, והצגנו תשובות לשואלים לבד ותשובות הלכות פסוקות לבד:

פרק ב'

זמן חיבור התשובות והמקומות שנשלחו שמה

רוב השאלות לא פורט עליהן מקום מוצאן. אמנם יש לשער שבאו מן הקהלות צרפת ולותיר עפ"י סימנים מובהקים שלפנינו. ישנן תשובות שסגנוןן או תוכנן מעיד עליהן, מאיזה מקום באו. כמו כן יש לעמוד לפעמים מחקירת-הלשון של איזו שאלה על ארץ מוצא כותבה. ומסגנון התשובות שיש בהן השפעת לשון צרפת העתיקה (גליקיום), שהיו לה מהלכים בצרפת וגם בגלילות ריניוס, נוכל להחליט על ארץ מוצאן:

למשל מסגנון בלשון צרפת העתיקה (=גליקיום): מן המשפחות המתגרות זו בזו (במקום = בענין המשפחות המתגרות) (ריש סי' ע' 81). מעשה מחבית אחת (במקום = בחבית אחת) (ריש סי' קי"ג 140). בשר על חירותי (סי' פ"ו 114 אות 4-5). והנני קורא מפי (סס"י ע"ג 96). כה דיבר אלי רבינו מ"כ מפיו (סי' קנ"ג 175 אות 7). ושכתבתם עלי (במקום = אלי) סס"י ע' 88 אות 136). וכן הלכה מרבי או מ"ר או מ"ר ב, (במקום = מפי רבי) (76 אות 25); 376; 175; 160 אות 4; 340 אות 14) (=כך נזרקה מפי רבי (76 אות 25). ולשון זו שגורה בספרי דבירש"י ה"ה: פרדס סי' ע"ב; סדור רש"י 53; מחזור ויטרי 36, 48, 243. וחתם גם על (במקום = את) חבירו (214 אות 10). ששידך ראובן את בנו על (במקום = לבת) בת אחיו (265 אות 3). והשווה 272 אות 9; 279 אות 60; 290 אות 16; 321 אות 1; ועוד ועוד.

גם כן יש ללמוד מתוכן התשובות על מקום מוצאן:

מגזירות ותקנות הקהל ומנהגים השקועין בתוכן: גזירת קדמונים היתה בעיר (=אורליי"נש), שלא יפדה ישראל משכוננו מיד הגוי (רמ"א 273). מנהג צרפת: כשמשדכין האשה עושין קנין באסיפת-עם, כדי שיהיה בב"ד חשוב (רל"ח 266 אות 18). כבר נהגו העם לישיבע בארור בעשרה (רמ"ד 285). היו

נוהגין העם בפורים לחלק מתנות לעבדים ולשפחות הדרים עם ישראל (והתנגדותו של רש"י למנהג זה) (קל"א 158).

מנהג צרפת וגלילות ריי"נוס: סי' רכ"ד 251 אות 3: נהגו העם למנות שליח בשביל הנשים, כשצריכות לטעון בב"ד.

מנהג ורמיישא (= להיפך ממנהג קירואן): סס"י רט"ו 246; רל"ב 259 אות 8: להשביע את הנשים בב"ד.

גם תוכנן מעיד עליהן, מאיזה מקום באו: ה"ה: סי' קמ"ג 166 אות 4; קי"ד 142 אות 2; ק"ג 130 אות 9; ק"ד 133 אות 4, וגם 24; קט"ז 142 אות 1 (= קי"ז 144 אות 4); נ"ט 57 אות 10, וגם 11; ס"א 65 אות 47; פ"א 109 אות 20; רל"א 258 אות 17; ועוד.

ואלו הן המקומות אשר נקבו בשמותן בהוצאתינו:

אלצור"א (= Auxerre): סי' א' — סי' י"ג 6-1.

אורליינ"ש: סי' רמ"א 272.

ארץ יון: סי' ס"א 65 אות 29.

ביה"ם (אולי הוא = Bohemia): סי' קצ"ה 219 אות 14, 387.

גרמיישא (= גרמייש; גוורמשא; גרמייזא), וירמיישא (= Worms):

סי' מ"א 35; ק"ד 133; ר' 223; רט"ו 245 אות 3; ר"ס 302.

טררייש (= טרייש); בעיר הזאת (סתם = Troyes): סי' קפ"ו 204

אות 1; ר"ו 241.

לותי"ר (= לותר): סי' ג' 73; קס"ג 185; קפ"ו 205; שמ"ה 349.

מגנצא (= מיינצא): אות 4, 5.

מלכותינו (= צרפת ולותי"ר): אות 205, 16.

מלכות לעיר (קרי: = לותר): סי' שמ"ה 349.

פריש (= פריס): סי' רמ"א 273.

קבלון (= Cavillon): בדרום צרפת: סי' ע' 81; ע"א 88 אות 1.

רומא (מתא רומי): סי' מ' 32; מ"א 35.

וגם לא מצאנו בתוך תשובות רש"י שלפנינו אף תאריך אחד קבוע בצדו,

המעיד על זמן חבורו. ורק על ידי חקירה מפורטת ושקידה רבה אפשר לגלות

את הנסתרות ולקבוע זמנו בערך עפ"י סימנים המפורטים להלן.

ואלו הן התשובות, שנתחברו קרוב להתחלת זמן פעולתו הרוחנית של רבינו שלמה עד שנות תתכ"ד—תת"ל 1064—1070, זמן פטירת רבותיו בערך, והצגתי אותן לבדנה בין

תשובות רש"י הקדומות :

(א) לפני שנת 1064 : תשובות מחכמי רומי לשלמה היצחקי : ל"ט 31 ; מ' 32 ; מ"א 35. תשובות בעל-פה, פסקים ומנהגים מרבו הראשון ר' יעקב בר' יקר : מ"ב—מ"ה 36—39 ; ר"ס 302 ; רצ"א 320 ; רצ"ט 323. ותשובות קדומות שנאבדו מאתנו : ס"ח 96 ; ע"ג 94 אות 29, 96 אות 38 ; פ"ג 111 אות 1 ; קי"ז 144 ; קכ"א 149 אות 7 ; קס"ט 189 אות 1 ; ר"ט 236 אות 38.

(ב) לפני שנת 1070 : תשובות רבו השני ר' יצחק בר' יהודה : כ"ה—ל"ח 20—30 ; נ"ב—נ"ה 46—52 ; ס"ב 68 ; ק"ב 127 ; ק"ו 136 ; קי"ט 147 ; קכ"ב—קכ"ו 150—153 ; קמ"ח 170 ; ק"ג 172 ; קנ"ו 179 ; קנ"ח 180 ; ק"ס—קס"א 182—183 ; קס"ה—קס"ו 187 ; רמ"ט—ר"נ 292 ; רצ"א 320. תשובות רבו השלישי ר' יצחק בר' אליעזר הלוי : ס'—ס"ה 77—57 ; ס"ו—ס"ט 81—79.

תשובות רש"י לר' נתן בר מכיר : י"ז—כ"ד 19—11 ; רנ"א 293. תשובות ר' מנחם בר' מכיר : נ'—נ"א 44—43.

תשובות ר' דוד בר' שמואל הלוי : מ"ו—מ"ט 42—40. ובכלל תשובות רש"י הקדומות נכללו ג"כ תשובות (סתם) ה"ה : ס"י פ"ג 111—12 (= ולכן שניהם נזכרו שם בין החיים בלי ברכת המתים, ה"ה : ר' יצחק בר מנחם הגדול ואחותו מרת בללט, שפעלו קודם שנת 1070).

ס"י ק"ג 132 אות 33 (= "עד שאזכה לחזור [= לוירמיישא] ולדון לפניו" [= לפני ר' יצחק הלוי קודם שנת 1070]). וגם ס"י שפ"ב 377.

ותשובות שנתחברו בין שנות תת"ל עד גזירת תתנ"ו (1070—1096) אפשר להציג אותן בין

תשובות רש"י האמצעיות, ואלו הן :

(ג) לאחר שנת 1070 : חליפות מכתבים בין רש"י וחתנו ר' מאיר בר' שמואל (= אבי-הרבנים בוירמיישא, ובשנת 1070 הוא היה כבר חתנו של רש"י) : נ"ו—נ"ט

57—53; ס"ה 75—78 אות 3; ק"ד 133 אות 27. תשובה לר' דורבל הזקן: ע"ב 89. תשובה להישיש ר' אברהם: פ' 105 אות 54. תשובה לר' יקיר בר מכיר מצרפת: רמ"א 272. תשובה שנכתבה ע"י ר' מתתיהו בר' משה בשעת פטירתו של יוסף הפרנס בטרווי"ש: ר"י 241. ותשובות בלי שם השואל: קצ"א—קצ"ג 212—213.

ד) קרוב לשנת 1096: תשובות רבינו לאנשי קבלון: ע'—ע"א 89—81 (ראה 89 אות 5). תשובות בלי שם השואל: רט"ו 245 אות 3 (=ונהרג ביום הרג רב); ק' 125; קי"ז 144; קס"ח—קע"א 188—193; ר"ע 310; של"ז 343. תשובות רש"י שנכתבו ע"י רשב"ס וריב"ג, נכרו וחתנו של רבינו: קס"ב 184; קס"ח 188; רכ"ח 254; שכ"ז 337; שכ"ט 338; של"ח 343; שמ"א 345. תשובה לעזריאל בר' נתן וליוסף בר' יהודה: ע"ג 93. תשובות שנכתבו ע"י תלמידו עזריאל בר' נתן: קנ"א 172; שכ"ב 334. תשובה ליוסף בר' אהרן, יוסף בר' מאיר, ואליעזר בר' יהודה הכהן: ר"מ 267. תשובות ליצחק היתום: ע"ד—ע"ט 97—103. תשובה לר' אהרן ולר' אלעזר קרובו: רמ"ב 281. תשובות לרבני אלצור"א: א'—י"ג 1—6. תשובות לר' שמעיה תלמידו: פ"ב—פ"ז 110—117; פ"ט—צ' 17—116; צ"ב 118; ק' 125; ק"ח 137; קכ"ז—כ"ח 55—154; קל"א 159; קל"ג—ל"ח 63—160; ק"מ—מ"ב 66—164; קנ"ה 177; קנ"ט 180; קס"ג 184; ק"פ—פ"ה 04—200; קפ"ח—פ"ט 11—207; קצ"ד—צ"ה 19—216; קצ"ז 221; רס"ח 309; ר"ע 310; רע"ה 312; רע"ז—ע"ט 14—313; רפ"א—פ"ו 17—315; רפ"ט 319; רצ"ד 321; ש"ד—י"ז 32—326; ש"כ 333; שכ"ד—כ"ו 36—335; של"ז 343; ש"מ 344.

ותשובות שנערכו לסוף ימי חייו של רבינו שלמה בין שנות 1096—1105,

אפשר להציג אותן בין

תשובות רש"י האחרונות, ואלו הן:

תשובות לר' שלמה מטורש: רכ"ב—רכ"ג 249—250 (=פרש"י בתשובה בסוף ימיו). תשובה שנשלחה לעת זקנתו של רש"י ע"י ר' יוסף הקצין לר' אברהם בר' מאיר הכהן: פ"א 10—107 (ראה 108 אות 2). תשובה שנכתבה קרוב לסוף ימיו ע"י תלמידו יעקב בר' שמעון מפליזא: קנ"ג 175. ותשובות רבינו (=שתלמידיו פירשו בשמו אחרי מותו): רל"א 256; רס"א—רס"ו 08—305.

פרק ג'

תוכן התשובות

תשובות רבינו שלמה המכונסות בקובץ זה משתרעות על כל מקצועות התורה: ביאורי המקרא (ביחוד לספרי ירמיהו ויחזקאל), פירושים למדרש הלכה (ביחוד לספרי דבי-רב) ולמאמרי התלמוד ולסוגיות הגמרא (ביחוד לסדר קדשים), יישוב דברי הקדמונים (ובתוכם תשובות גאוני בבל וחכמי מגנצא וירמיישא), פסקים ומנהגים מרבו הראשון ר' יעקב בר' יקר, וחליפות מכתבים בין רש"י ורבותיו וגם חכמי דורו המפורטים להלן. ובעיקר הוראות הלכה למעשה מכל ענפי התורה והחיים: הלכות שבת ומועדים, דיני תפילה ובהכ"נ, איסור והיתר, דיני אישות, מנהגים, גזירות הצבור ותקנות הקהלות, ודיני ממונות.

א) למה דיני ממונות נערכו במדה מעוטה בקובץ זה?

ויש להתעורר כאן על עובד אחד, דלפי הצורה ההלכית היסודית קובץ זה הוא בעקרו הלכות ופסקי דינים שיש להם מקום במעשה החיים, ומפני מה שאילות בעניני ממונות אינן תופסות מקום חשוב בתשובותיו של רבינו? ומשתוממים אנו על דבר זה, שהענינים הדיניים והמשפטיים במקצוע זה — החשובים כל כך למעשה החיים, — כלולים וסגורים בקובץ שלפנינו במספר מועט של ל"ה סימנים בערך. האם לא היתה אבטונומיה משפטית להיהודים בצרפת בתקופת רבינו? האם אפשר שלא באו לפני רבינו ובית דינו הרבה שאלות בענינים הנוגעים בממון? ולכאורה פתרון זה אינו מתקבל על הלב וגם אין לו סמוכין במציאות במקומו ובזמנו של רש"י. ובפרט שמדברי רבינו בתשובותיו (רל"ח 266) מוכח להיפך: דב"ד של ישראל בצרפת בכלל, ובעיר קבלון בפרט, הרי הוא כב"ד של משה לענוש נכסין ולהיות הפקרן הפקר. ויש לו כח מן הדין לקנוס בממון וברידוי הגוף.

אמנם המעיין בעין ביקורת יבין שעובדה זו למעט כל כך בשאלות הנוגעים בעניני ממונות, אולי מתאימה לשיטתו של רש"י ובית דינו, וגם לגודל צדקתו במדות ובענוה: ברם רש"י עצמו מודיע לנו בתשובותיו (ע' 88; ע"ד 97) ליצחק היתום ולאנשי קבלון, שדרכו של רבינו ובית דינו הוא שלא לישא וליתן לא במקום שיש שמץ חשש עריכת הדיינים בו (כדי שלא לעבור בלא תשא

שמע שוא), וגם לא במקום שיש לטעות שהוא בא ליטול את השם ולעשות בית דינו בעיר טרוייש ב"ד חשוב לכל קהלות ישראל חוץ ממקום מושבו. והנחה זו נבלטת מלשון רבינו (97) ובית-דינו: ואין דרכינו להיות עושים עצמנו כעורכי הדיינים ולהשיב חרץ המשפט לבעל הדין, כדי שלא לעבור בלא תשא שמע שוא. אמנם להחזיק איש על שלו אשר הורישוהו מן השמים עד בא משפט וטענה לגבות מידו, אין עריכת הדיינים בזו. ועל כן אנו מודיעים לך בקצרה מה לעשות. ובמקום אחר (88) גודל ענותנותו של רבינו עוררה אותו להגיד לאנשי קבלון באופן מוחלט: חלילה לי [מ]ליטול את השם ולעשותי ב"ד חשוב... אבל מי אני ליטול לי שם מקומות אחרים. הנה אני הדל ומנייני הצעיר וכו'. ואולי לזה כיוון רבינו לבסוף אגרתו (9) לר' נתן בר' מכיר: אך אם אולי אקדר באחד הדין בחרירת סדקות, יוסיף הוא לחצוב לסתת בהן וירחיב די שער איתן לבא.

ונחזור לעניינינו כבתחילה. בביאוריו לספרי ירמיהו ויחזקאל מגלה רבינו גם בתשובותיו לרבני אלצורא, כמו בפירושו על התורה, נטיה לבירור הפשט ע"י כללי הדקדוק ולמצוא גדר כל מלה הקשה לכל פרטי משמעותיה ותרגומה בצרפתית. ובביאוריו למאמרי התלמוד מתעניין רבינו למצוא גירסא נכונה ע"י ההעתק מהגהות המסכתא לרבו השני ר' יצחק בר' יהודה (19), ולבאר סוגיות הגמרא עפ"י שיטה הגיונית.

(ב) המקורות אשר שאב מהם רש"י בתשובותיו:

בתשובותיו בעניני הלכה משתמש רבינו בכל הספרות התלמודית: במשנה, בתוספתא, בספרא, בספרי, בבבלי, בירושלמי ובמסכתות קטנות (119). וכדאי לציין שרבינו מכנה משנה דעדות לא רק בשם „בחירתא“, כי אם גם בשם „פסיקתא“ (87). אמנם תלמוד בבלי הוא יסוד הקובץ תשובות רש"י שלפנינו, רוב בנינו ורוב מנינו. ורבינו מביא לעתים מאמרי חז"ל שאינם נמצאים אצלנו באותה צורה. ושניהם, רבינו שלמה וגם רבו השני ר"י בר' יהודה, לא השתמשו בירושלמי (30, 33, 48, 124, 252, 361) כי אם לעתים רחוקות, אמנם לא בדרך עראי בעלמא. ורבינו, הנולד, לפי זמן המקובל, קרוב לשנה שפסקה בה הגאונות, כבר השתמש בספרי גאונים (אמנם לא במדה מרובה); ומביא מתשובותיהם, פירושיהם ופסקיהם בנוגע לדברי הלכה שנכתבו בעיקרם בעברית. וכדאי לציין כאן מה שהעיר רש"י לבסוף התשובה (ק"ג 132; פ"ד 113)

בדרך אגב בעלמא וז"ל: מצאתי כאן תשובת הגאונים ועכשיו אינה בידי ואחפשנה ואגיענה לידך (= וכוונתו לתשובת דב נטרונאי גאון, הובאה בשע"ת סי' קפ"ג).

וכן למשל הובאו על שם כותביהן:

רב יהודאי גאון: דע"ג 312; רצ"ח 323; 356; 72—370.

רבינו סעדיה גאון: 312; 323.

רב שרירא גאון: ר"י 240.

רב האי ורב נהילאי: 33; 341 אות 5, ושם 6.

הלכות בדיקה שסדרו הראשונים: 72.

הלכות גדולות: בלתי נמצאות אצלינו: ס"א 64; 129; 356.

שלפנינו בנוסחא אחרנא: ס"ו 79; ע"ג 94; ק"ג—ק"ד.

שנדפסו מכבר: מ"ג 37; ע"ז 102; ר"צ 319.

הלכות לולב דקמפרש רב יהודאי גאון: שנ"ה 356.

הלכות שחיטה שסידרו הראשונים: סס"י ס"ב 72.

סדר בשר על גבי גחלים (= ספר שקורין בשר על גבי גחלים): קל"ז 63—162.

סידור הפסח מסדר הגאונים: שע"ט 374.

שערים דרב האי גאון: שס"א 364 אות 1.

וכן הובאו תשובות ופסקי הגאונים סתם בלי הזכרת שמותיהם ורק אנחנו

חפשנו ומצאנו מאין לוקח, ה"ה למשל:

רב נטרונאי גאון: 315 אות 3; 341 אות 6; 372—370.

רב נחשון גאון: קע"ג 194.

רב עמרם גאון: ק"ג 132 אות 32.

רב צמח גאון: ע"ח 102 אות 1.

ובהיות שקובץ תשובות רש"י מורכב מקונטרסים שונים, לכן אל יפלא

בעינינו אם נמצאו אצלינו תשובות כאלה (30, 34, 312, 327 ועוד), המתחילות

בשם: מצאתי בתשובות הגאונים, במנהגות הגאונים וכדומה. וכוונתם היא לספר

מעשי-הגאונים, לתשובות חכמי מגנצא-וירמיישא או חכמי רומי, אמנם לא

לתשובות גאוני בבל (ובכלל "תשובות הגאונים", תשובה לגאון זצ"ל, תשובות

קדמונים וכדומה, נכללו גם תשובות רש"י).

ובתשובותיו בהלכה מביא רבינו על שם כותביהן:

תשובות רבינו גרשום (ק"ד 133). ספר רבינו גרשום: ורש"י מביא ראיה בתשובה מספר רבינו גרשום, דרשאי הוה כמו חייב (=סמ"ג ה' אמ"א מ"ז ג', נ"ב א'). תשובות ר' אליעזר הגדול (171 אות 4 =פירש"י פסחים ע"ו ב'), פסקים, מנהגים, ושאלות בעל-פה מר' יעקב בר' יקר (סי' מ"ב-מ"ה). וחליפות מכתבים בינו ובין רבותיו ה"ה: ר' יצחק בר' יהודה ממגנצא (סי' כ"ה-נ"ה; קכ"ב-קכ"ו; ק"ס-קס"ו). ור' יצחק בר' אליעזר הלוי מוירמיישא (ס'—ס"ה 77—57; ס"ו—ס"ט 81—79; 54; 109; 129; 133).

ג) למה נעדרו תשובות ר' יעקב בר' יקר?

ומה שלא מצינו תשובות ממורו הזקן ר' יעקב בר' יקר ממגנצא לרש"י, הוא מפני ענותנותו הגדולה של רבו הראשון „שהנהיג את עצמו כאסקופה הנדרסת (ע' 77) ולא מלאו לבו לעטרה זו, לא לחדש דבר לדורו, וגם לא לדבר שואלים בשער". ועל עובדה זו מעיד רבינו בעצמו בתשובה המיוחסת לו בספר אסופות (כ"י לונדון ק"ל ע"א =ולפנינו ר"ס 302): ור' ספר לנו מעשה... והתחיל רבו הר' יעקב בר' יקר להבריא את עצמו כדי שלא ישאלוהו להורות... ורדפו אחריו מורי ור' שלמה על שהשיגוהו ושאלו את פיו. ואמר להם מותר.

ואם תמצא מאמר מוזר כזה בקצור שבה"ל (ח"ב כ"י סמ: 33 ע"א): ושאל רבינו יעקב בר' יקר את רש"י (!) ואמר לו וכו'. כבר הוכחתי על זה בהערותי על מקומו, דבלי ספק טעות סופר הוא וצ"ל: רבינו גרשום במקום רש"י. (וגירסא מתוקנת זו מתאימה למה שמצינו בשבלי הלקט ח"ב כ"י אק: סי' מ"ה 81 ע"א; פרדס מהדורת עהרנרייך צד 73, ומע"ה צד 70).

וכדאי לציין כאן, שברוב תשובותיו מסתמך רבינו על דברי רבותיו, הן בעל פה הן בכתב; ורק לעתים רחוקות על פירושו (סי' ט'—י' 5), ביחוד לתורה, אמנם לא לש"ס; וגם על ביאוריו של תלמידו ר' שמעיה (כן למשל: „על מקרא תרגומית של ר' שמעיה" צד 241):

ואלו הן התשובות על שם כותביהן:

ר' אברהם בר' מאיר הכהן: סי' פ"א 10—107.

הישיש ר' אברהם: סי' פ' 105.

ר' אהרן ור' אלעזר קרובו: סי' רמ"ב 281.

רבני אלצורא: סי' א'—י"ג 6—1.
 אליעזר בר' יהודה הכהן: ר"מ 268.
 ר' דוד בר' שמואל הלוי ממגנצא: 40—42; 340.
 ר' דורבל הזקן: סי' ע"ב 92—89.
 וחליפות מכתבים עם שלשת בני יחיאל מרומי ה"ה:
 ר' נתן בר' יחיאל: סי' ל"ט—מ"א.
 ר' דניאל בר' יחיאל: 31—36.
 ר' אברהם בר' יחיאל: 31—36.
 יוסף בר אהרן: ר"מ 267.
 יוסף בר' יהודה: ע"ג 96—93.
 יוסף בר' מאיר: ר"מ 267.
 יעקב בר שמשון מפליזא (=תלמידו של רש"י): קנ"ג 175.
 יצחק היתום (=יצחק בר' יצחק): ע"ד—ע"ט 97—103.
 יקיר בר מכיר מצרפת: רמ"א 272.
 מנחם בר' מכיר ממגנצא: נ'—נא 43—44; נ"ב—נ"ג 48—46; נ"ה
 ר' מאיר בר' שמואל מרומרוג: נ"ו—נ"ט 57—53; ס"ה; ק"ד 133 אות 27.
 ר' נתן בר' מכיר ממגנצא: 8—9; 293—96.
 עזריאל בר' נתן: ע"ג 96—93; קנ"א 74—172.
 ר' שלמה מטורש (=ר' שלמה בר' שמשון): צ"ז 123; רכ"ב—ר"כג
 ור' שמעיה תלמידו: פ"ב—צ' 117—110; קנ"ג 175; קנ"ה 177; קנ"ט 180;
 קס"ג 184; ק"פ—פ"ה 04—200; קפ"ה—פ"ט 11—207; קצ"ד—צ"ה 19—216;
 קצ"ז 221; רס"א—ס"ו 07—305; רס"ה 309; ר"ע 310; רע"ה 312; רע"ז—ע"ט
 14—313; רפ"א—פ"ו 17—315; רפ"ט 319; רצ"ד 321; ש"ד—י"ז 32—326;
 ש"כ 333; שכ"ד—כ"ו 36—335; של"ז 343; ש"מ 344.
 ויש להעיר כאן על השאילה, שהרבת חוקרים מתלבטים בה, אם רבינו
 שלמה וחובשי בית מדרשו כבר השתמשו בהלכות הרי"ף לר' יצחק אלפסי, בס'
 הערוך לר' נתן בר' יחיאל מרומי, ובס' העתים לר' יהודה אלברצלוני או לא?
 אמנם קרוב לודאי הוא שרבינו לא השתמש בשלשתם, כי עוד לא התפשטו בצרפת
 בתקופת רבינו.

וגם הלשון „שחיבר ספר הנקרא ערוך” הנמצאת באחת מתשובותיו

המיוחסות לרש"י מעידה על זה, ובלי ספק היא הוספת המעתיק ואינו מדברי ר' קלונימוס ב"ר שבתי איש רומי, שהרי הערוך נגמר בשנת 1101 (תתס"א) קרוב לשש ושלושים שנה לאחר ביאת ר' קלונימוס לעיר ווירמיישא. וכדאי לציין שלשון זו נמצאת רק בספרים הנדפסים בלבד; אמנם נשמטה כולה בכתבי היד שלפנינו. ולכן אי אפשר שתהי' מעיקר לשון התשובה או המכתב.

גם דעתו של ר"ש אלבעק (במבוא לס' האשכול ח"א צד ל"ז) שפסוקות לרבינו שלמה הן הן פסקי ספר העתים שחבר רבינו שלמה... והמסדר ספר האורה לרש"י ליקט פסקים מתוך ספר העתים כל מה שהיה נראה בעיני רבו רש"י ז"ל, ואגב הוסיף עליהם גם פסקיו של רש"י עצמו, היא השערה שאינה מתקבלת על הלב מפני כמה טעמים. וכמעט מן הנמנע הוא שבבית מדרשו של רבינו יסדרו פסוקות ממקור בעל העתים הנולד סמוך לשנת 1070. ובפרט שאפילו הלכות אלפסי לא הובאו בספרי דבי רש"י, על אחת כמה וכמה ליקוטים ופסקים מספר העתים, שאיננו ידוע לנו בשלימותו. ואם נמצאו ציטטים אחדים בספר האורה (חלק א' 138) ובספר תמים דעים (סי' ק"ד) בלשון "פסק זה מספר העתים" אולי הם הוספות המעתיקים, אמנם לא פסקי ספר העתים שחבר רבינו שלמה.

ולכן אולי נוכל להחליט שרבינו בעצמו לא השתמש לא בספר העתים ולא בספר הערוך ואף לא בספר האלפסי.

פרק ד'

דרכו של רבינו ושיטתו בקביעות ההלכה

א. בירור הגירסאות:

רבינו שלמה חורץ משפט הגירסות עפ"י הספרים שהיו מוחזקים מדויקים בכלל, ועפ"י ספר ר' יצחק בר' יהודה לסדר קדשים (שהיה מוגה ביותר) בפרט (19). ואם אין לו ספרים מברר הנוסח העקרי מן הסברא (24, 28, 114, 132, 133 ועוד). ואני רושם כאן המקומות שמדובר בהם בדבר הגירסאות. ובתלמוד ירושלמי גרסינן (33 אות 23). אנן הכי גרסינן (28, 29). ותו גרסינן (74). ויש ספרים שכתוב בהן (132). מצוי הוא בספרים ישנים (19). סברה הוא (28). אבל סבירא לי (114). כך הבנתי מלבי וישרה בעיני, אבל לא

שמעתיה. ואחרי כן מצאתי ספר ישן מוגה שכתב בו כן. והודעתי לרבותי וישרה בעיניהם (24 אות 10 = פירש"י לערכין י"ב, ב. ב.). על שאילתו נתתי לב ואומר: שכך הגרסא, לפי שבוש הספרים באומד הדעת (19). לא כך היא שנויה (ע"ז ע"ד, א'), אלא אילו אסורין ואוסרין בכל שהוא. ואין אדם יכול לומר דאיסורן בכל שהן גרסינן (378). ואני קבלתי מרבינו הלוי... ואי אפשר להעמיד שמועתו (81). וחזרתי ובדקתי לפרשה, וכן נראה בעיני כמו שפירשתי (שם). והגרסא האמתית שהעתיקתי מרבותינו ורבותינו מרבותינו דור אחר דור עד חכמי-התלמוד במימרא דרבא (= פסחים ל' א') כך הוא (138); ראבי"ה ח"ב 77). עמדנו על מידה זו מתלמידי בני הישיבה מסדרי הגמרא (19). כך מפורש במס' מגילה ירושלמית (30 אות 9). כך כתוב בה"ג, ויכולין לסמוך עליהן (102). וכך היא מפורשת בה"ג, וכן עיקר (37 אות 11). וגם בנוסחאות בדוקות לגאונים הקדמונים קדושי עליון, כך כתוב כמו שכתבנו (138). ולא יחיד אני בדבר, כי מצאתי כן תשובת הגאונים. ועכשיו אינה בידי, ואחפשנה ואגיענה לידך (132). וסייג מצאתי לדבריו בתשובת הגאונים, וניכרים דברי-אמת (40, 113, 132). והתשובה הנמצאת בתשובות הגאונים... אין לסמוך עליהם, דדבריהם סותרים זה את זה (194). ותשובת רגמ"ה מצאו כמותי (133). וכל הדבר כולו מוגה. ואמרתי שמא מלבי כתבתי. ובדקתי בדף אחד שהעתיקתי בו הגהות המסכתא מספר רבינו יצחק בר' יהודה זצ"ל. וממנו הגהתי בספרי (19).

ב. כללים בהלכה :

ואני רושם כאן הכללים, שרבינו משתמש בהם למצוא דין ולברר ההלכה, רובם מן התלמוד ומקצתם מן הגאונים ומקצתם מסברת עצמו. ואלו הם: וכל תיקו דאסורא לחומרא, ודממונא חולקין (ע' 66). וכל מילתא דאיסורא דקא מיבעיא לן, ולא מפשטא לן, לחומרא (182). ופלוגתא היא, וקא אזיל ר' לחומרא (333). ונמוקו עמו, כוחא דהתירא עדיף טעמו (57). ואל יוסיף מורינן על הטריפות, דא"כ לא נאכל בשר עולמית (62). דלא נחשדו ישראל על כך (=לבדוק אחר יהודי בשום איסור והיתר), שקדושים הם (185). וכל שלא ראו עיניך אל תחזיק את יינם באיסור (180). שלא מצינו דוגמתו לאיסור (188). כל הבהמות בחזקת כשרות, כ"ז שלא נמצא האיסור (79). רוב בהמות

כשירות הן (60). רוב מצויין אצל שחיטה מומחין הן לשחוט, ואין מומחין לבדיקה (מעה"ג בטעות: דרוב מומחין לבדוק) (71, 94, 97, 102 אות 5). וכן היה דרכו של ר' ז"ל לבדוק בין כל יונה ויונה לאכשורי בתרייתא, שאם תמצא פגימה באחרונה, לא תפסל אלא האחרון (161). ר' בודק סכינו אפילו לעוף, שמא בעור נפגמה (160). הלכה ואין מורין כן (101; 182). בכל מקום ששנוי בב"ח בנותן טעם, היה (=ר"י הלוי) מלמדני, שלא אלמוד הלכה למעשה מכאן (109). ונראה הלכה למעשה, ולא רצה (=ר' שלמה) ליטול כתר לפנינו לקבוע הלכה לדורות. אבל מרגלא בפומיה: כל העושה כן, ינחו ברכות על ראשו (116). למדנו מכאן, היכא דלא אפשר (=לבדוק), סמכינן ארובא (59, 61). ברובא דליתא קמן, זיל בתר רובא (59). היכא דיכול לעשות כתקון חכמים, לא אזלינן בתר רובא (63). סתם רוב מצות שלנו כולן עשויות כתיקון חכמים, ויש בהם שימור לשם מצה (327). סתם כלייגוים אינן בני-יומן (138). סתם כליי-תשמיש הווין מכליי-עצים (101). כל שתשמישן בחמין, מגעילן ומטבילן (100). וכל מה שאסור בירך הבהמה, אסור בחיה בכף הירך (74). וכשם ששוין לענין טומאה, כך שוין לענין איסורא (101 אות 27). ושפיר ילפינן איסור מטומאה (353 אות 8). אם אמרו ספק טומאה לטהר, יאמרו ספק איסור להתיר? (65). לא קבלתי שום חילוק בין ספיקות-ריאה לשאר ספיקי (59 אות 30). מקובלני ממך (=ר"י הלוי) הלכה רווחת היא, חלב בהמה טריפה אסור (58, 61). דברים המותרים ואחרים נהגו בהן איסור, אי אתה רשאי להתירן בפניהם (79). דכל היכא דאיכא למיתלייה בשום ספיקא בעולם, לא נפיק מידי-נפל (207). והלכתא בזכר כל י"ב חודש, ובנקיבה כל שאינה יולדת (102). ובשר ודם פשיטא ליה ששני מינין הם, ויש ביטול (333). חלב ובשר אין ר' יכול לעמוד עליהם, אם שני מינין הם (שם). דלא אמרינן חתיכה עצמה נעשה נבילה, אלא בשנתן בה טעם (334). והא דאמרינן אין מבטלין איסור לכתחלה, ה"מ איסור בעין. אבל בכי האי גוונא (=כדי שיעור איסור היוצא מן הסכין של גוי), לא שייך בה מבטלין איסור (341). כללא של דבר, שהמשומד ה"ה כישראל חשוד לכל דבר, ולגט ולחליצה דינו כישראל גמור (194, 197). ואין לחלקו מדת ישראל, אלא שאין נאמן באיסורין, הואיל וחשוד הוא עליהן (194). ומשומד לע"ז מין הוא וגופו וממונו הפקר, וכל טעמי-מסור יש בו, בין לאיסור בין להיתר (196). (ואלו האנוסין שבאו מחדש), משקבלו עליהן לשוב ליראת-צורנו,

הרי הן בכשרותן. וחלילה לפרוש מן יינן לביישן (189, 190). גויים בזה"ז אינן בקיאים בטיב ע"ז. והווי כתינוק בן-יומו, שמגעו אינו עושה יין נסך (337). שאין הגויים שבמקומינו מנסכים יין לע"ז (56). לא שמענו (באזנינו) ולא ראינו ולא ראתה עינינו, שיש מהם ששיכשך יין לע"ז (179). וזה אינו נכון להנהיג (=להתיר לשתות יין שלנו, אם נגע בו גוי), שכבר פשט איסור בכל העולם (337). דקיי"ל כר' אליעזר, דיין מותר בחותם אחד (337). וכן הלכה, שהנצוק חיבור (הוא) ליין נסך (186). אין רוב חביותיהם לקוחות מן הגויים (180). ואני מחמיר בו (=ביין שנתנוהו בחבית של גוי), אלא ביין הניתן בו ראשון; אבל לשנה אחרת איני מחמיר בו כל כך (שם). יין נסך ממש, חבית בחבית מותר בהנאה חוץ מדמי אותה חבית, אבל יין ביין אסור בהנאה (337). וסתם יין, אפילו יין ביין מותר חוץ מדמי אותו יין. וכן הלכה (שם). ובכל דוכתא דאמר ר' במגע גוי (אסור), אסור אפילו בהנאה. ובדוכתא דאמר ר' בשלא מגע גוי מותר, אמר (מותר) אפילו בשתיה (181). והילכתא כרב באיסוריה (ולא מטעמיה) (309, 362). והילכתא כוותיה (דרב) (114). הכא לא אמרינן הלכה כרב (141). ושמואל במקום רב באיסורין ליתא (376). וכן דריש לקיש לגבי דר' יוחנן ליתא (שם). דאמרי הלכה כרב באיסורי, היינו בדוכתי' דלא חזינן הלכה כמאן. אבל הכא חזינן בהדיא דהלכתא (דלא כרב), דמתיר ע"י תערובת (141 אות 19 = ה"פ סי' קס"ג). דפסקינן (בה) הלכה כרב דשבת ויו"ט, נולדה בזה אסורה בזה (133). ופסקינן הלכתא כרב בהני תלתא, בין לקולא בין לחומרא (131). דהא דאמרינן רב ולוי הלכה כלוי, בדליכא אחריני דאמרי כרב. אבל היכא דאשכחן דרב מוקי למימריה כתנאי, כולהו הלכה כרב (363). דקיי"ל בכוליה תלמודא, הלכה כר' מחבירו ולא מחביריו (135 אות 21). ואין הלכה כמותו (=כר' יהודה בן בתירא), אלא הלכה כר' אליעזר (135). וקיי"ל הלכה כר' אלעזר, דאמר רבית קצוצה יוצאה בדיינין, אבק-רבית אינה יוצאה בדיינין (271). והלכה כר' מאיר בגזירותיו, אבל לא בקנסיו (274 אות 6 = ה"ג ד"ו ג' 46). הלכה כר"מ בגזירותיו, שאני הכא דבית הלל קיימא כוותיה דר' יהודה (247). דיחידאה הוא (=ר"מ) ולא עבדי כוותיה (190). וא"ת יחידאה הוא, ויחיד ורבים הלכה כרבים. חדא דמימרא הוא, וליכא דפליג עלה. ועוד דרבנן בתראי סמכו עלה וקבעוה (206). ובכל מקום שנחלקו אביי ורבא, הלכה כרבא חוץ מהלכות יע"ל קג"ם (107). והלכה כאביי, דאמר (גילוי דעתא בגיטא) לאו מילתא היא (225).

שמעינן להו לאביי ורבא, דבתראי הו דקיימו כרב ושמואל (338). וקם ליה רבינא ורב אשי בשיטתיה (דרבא) (131). קיי"ל כדרב ושמואל, דבועל בעילת מצוה ופורש, אפילו בלא הגיע זמנה לראות (100). ומנהג זה, יפה לנהגו כן מפני הרגל עבירה, אבל איסור טומאה ליכא (343). מיום שפסקו מי־חטאת כולנו (=טמאים מ)טמאי מתים, ואין לנו טהרה עד שיבא מקוה ישראל לזרוק עלינו מים טהורים, לטהרינו (206). אבל אין להורות כן, שלא להוציא לעז על הראשונות (שם). כל זמן שלא כנסה לחופה, אין עליה שום אישות (223). וכל הנשים יש להן כתובה חוץ משמנו חכמים, עוברת על דת וחברותיה (98); תלמוד בשינוי הלשון). דקיי"ל הלכתא פוסקין מזונות לאשת־איש אפילו לא שמעו בו שמת (70—269). דקיי"ל שאין שליחות לגוי, ל"ש אינהו לדידן, ל"ש אינהו לדידהו (103). לחנוך ברכות הגיע, לחנוך כרת לא הגיע? (374). ומצות פרישות יש כאן, אבל איסורא ליכא (167). כל ישראל ערבים זה בזה בהלכות המצות (375). ואתי דרבנן ואפיק דרבנן (374). ואין חילוק בין שני ימים טובים של ר"ה לשני י"ט של גליות, אלא לענין ביצה ומחובר [=לגבי ציד ומחובר בכת"י נייר א51] לאסור את של זה בזה (143). דקיי"ל כמאן דאמר, מצוות הנוהגות בשינוי אינן נוהגות בראשון (147). שלא לחלוק בין שבת שחל יו"ט לתוכו, ובין שאר שבתות (314). והילכתא כרבנן דאמרו, כמה עיבור שנה שלושים יום (147). דקיי"ל כרב ושמואל, דאמרי תרווייהו אין אדם מוריש שבועה לבניו (244). כל ממון שאין אדם יכול להוציאו בדינין עד שישבע, קודם שישבע, אינו מורישו ליורשים (שם). כל מקום ששנים פוטרין אותו ממון לגמרי, (עד) אחד פוטרן משבועה (=דכי היכי דאמרינן שנים מחייבין אותו ממון, אחד (מחייב) אותו שבועה. ה"נ איפכא) (253). לא אשכחן שחייבתו תורה לגבות ממטלטלין (=דיורשים, היכא דמית הוא) שום חוב, לא זה ולא אחר (239). לא חייבה התורה את האדם לקבל עליו נזקי־חבירו, אם לא ע"י צדקה וגמילות־חסדים. וכל ישראל שוין בדבר (263). וצדקה כל אחד ואחד יתן כפי עינו הטובה (בלי קצב) (321). וכל שלשה שנתמנו ב"ד על ישראל, ה"ה כב"ד של משה, לענוש נכסין ולהיות הפקרן הפקר (266). ועשרה שפירשו מן הציבור, הרי הן כיחידין (352). שאין דרכינו להיות עושים (את) עצמינו כעורכי הדיינים ולהשיב חרץ המשפט לבעל־הדין, שלא לעבור בלא תשא שמע שוא (97).

פרק ה':

לשון התשובות

מתוך אוסף שלפנינו אולי ניתן לנו לעמוד על טיב סגנונו של רבינו שלמה ובית מדרשו בתשובות שהגיעו אלינו בשלימותן. אכן נעדרה אחידות בלשון התשובות שלפנינו, לפי שרש"י נאלץ היה מפני זקנתו ותשישות כחו [=ע' 96] להכתיב את דבריו לאחרים בלשונם ובסגנונם הם. יש תשובות שהן יותר קצרות ופשוטות (=סי' ע"ז—ע"ח; פ"ט; צ"א; ק"ז; ק"ט—ק"י; ק"מ—קמ"ב ועוד), וישנן שהן ארוכות ונמלצות (לדוגמא =סי' י"ד; כ' ועוד). אמנם אין בידינו להוכיח, שרק התשובות שהן פירושים על התלמוד הן קצרות, ויתר החשובות שהן חותכות הלכה, הן ארוכות. ברם רש"י עצמו נותן טעם לדרכו [=ריש ע' 377] „לבא בקצרה אשר לא כדת" מפני טרדותיו ביקביי־היין, וזה לשונו: הלב יודע טרד המצוי באגור ביקביס. על כן לצדק יכריעני אדוני ר' עזרא את קוצר מילי.

ובדרך כלל לשונו של רבינו היא צרופה ושקופה ושפתו היא ברורה ובהירה. אמנם כבר הוכחתי לעיל (פרק ב' צד XX) עפ"י ראיות חותכות, שבסגנונו של רבינו ובית מדרשו יש ג"כ השפעת לשון צרפת העתיקה (גליקזום), שהיו לה מהלכים בעיר טרוייש וגם בגלילות הרינוס. ורבינו שלמה עצמו מציין את הקו האופייני של הסגנון הכי מצויין בדברים אלו [=296]: כי ידעתים לשונם צח וערב וברור מללו. והמתפרשים בלשון־עלג וקצר־רוח בעניותנו, לא עמדנו בסודם להושיב דבר על מכונו.

שפתו של רבינו ספוגה מסורת בלשנית ודתית ולשונו יונקת מכל הספרות הקלסית שקדמה לו: המקראית, התלמודית־מדרשית והגאאנית. לרגלי השתמשו בנייביס מקראיים (ה"ה לדוגמא =5, 98 אות 11, 116 אות 7, 297, 378, ועוד), תלמודיים (למשל =63 אות 111, 76 אות 25, 77 אות 41, 86 אות 94, 94 אות 25, 97 אות 49, 112, 115 אות 9, 131 אות 26, 301, 278 ועוד), וגאאניים (לדוגמא =31 אות 10, 44 אות 5, 61 אות 58, 99 אות 20, 119 אות 21, 284, ועוד), הוא עושה בהם כאדם העושה בתוך שלו. בכשרון רב הוא משפיע עליהם מרוחו באופן שהם מקבלים אצלו מובן מסוים וזכות־קיום חדשה. ובכלל יש לרש"י ולרבותיו חיבה מיוחדת להשתמש בלשון נופל על לשון (לדוגמא =עיינתי בנמוקי הנשתון

והבנתי שהשוה דעתו על המפליאים, 68 אות 5; ויראתי לעבור על פיו, בראותי את הקצין הזה ר' יוסף עובר אצלם, 108, 208, 239, 266, 278 = ואין זה עיקול שלא לעקל איש את חברו. הלב יודע שזה עקל ועקלקלות, ועיד). זאת היא כרקטריסטיקה כללית על ידי שרטוטים אחדים המעידים על שאיפתו של רבינו שלמה לפשטות ולבהירות:

א. רשימת לשונות ומליצות בספר תשובות רש"י

(והשוה מאמרי על „אמרותיו ופתגמיו ומשליו של רבינו“).
 (ערוכה עפ"י הא"ב, ובתוכה כמה צירופי-לשון מחודשים)
 אגרת (במובן: שאלה ותשובה): 8, 17, 96, 99, 244, 246, 272).
 אגרות (במשמע אגוריאות = ערכאות): דלא סמכינן (אדעתין) דאגרות בדאורייתא (229; שאילתות).
 אוי: אוי לעינים לא רואות, ואזנים לא שומעות (239).
 אור (בהשאלה: הכרה ברורה): אין פרוטה יוצאה לאור (106). עד שיצאו כל החובות לאור (105).
 אורן-דברים (במשמע: רבוי-דברים): (344; יל"ש).
 אח (לשון חיבה במובן: תלמיד או קרוב): ששאל אחי (11). והנני קורא מפי לאחד מאחי, והוא כותב (96, 4, 111; 363).
 אחד: ונדבקו שבריה אחד באחד (52). לפני הזקנים שאיחדו (= שנתאחדו) שם (214).
 אחר: ועוד מצאתי בתשובתו אחרת (357 אות 1). ב. (במובן: כיון): מאחר שיסכימו לחלוק (88, 278). ואחרי שהיית מחזיק (278).
 אחור (= בניגוד לקדימה): כנגד איחור הקביעות של מולד (148). ואיחר מהמועד אשר יעדו (272).
 אכל (במובן: נגמר): וכמה (לשכות) אוכלות לחוץ (5).
 אלוף (במובן תלמודי = אלופנא בתורה): לאלוף המסובל (20).
 אמון: על האמנין שבקדיש (37). ב. אמנה: שטר-אמנה היו דברינו (259); תלמוד). ג. אמונה (במובן: בהקפה): שלא ישא ויתן עם הגוים באמונה (200); תה"ג הקצרות סי' פ"ו). הנתונים ביד גוים באמונה (104).
 אמר: אומר אני (78, 188). אמר לי בלחשה (79).

- אמת : אמת, אם היתה תשובתם הוגנת (6). אמת נודע לטוב (8). וע"י עמדו על אמיתות סך החשבון (14). דע, כי אמיתיים דבריי (38).
- אנס : ואנסו הכל מידו (262).
- אנטלר (במובן יוני-תלמודי : בא"כח) : ואנטלר אינו יכול להישבע (252).
- אשכול (= קבוץ הבצים, הדבוקות יחד בגוף בע"ח) : אשכול בצים דקות (50 ; משנה).
- בא : ומעשה בא על ידו (במקום = לידו) (352). לא יהיה הדבר ולא יבא (233 ; מקרא).
- בגד : בגדי-המלתחה של כומרין שלובשין בשעה שעובדין לע"ז (365).
- בדק : יבדוק בו חביבי (19). ובדקתי בדף (שם).
- בחור (= אחד מהתלמידים הצעירים) : שאל בחור אחד לרבינו (166, 223).
- בחירתא (במשמע : משנה עדיות) : ובבחירתא תנינן לה (87).
- בחש : על המגיס שבוחשין בה קדירות בשר (170 ; תלמוד).
- בטח : בטוח אני שלא בא התקלה ע"י בהמתן של צדיקים, וכ"ש על (= ידי) צדיקים עצמם (97).
- בית-חתנות (= בית הצבור שנתאספו בו לחתנות) : והביאו לבית חתנות לפני הזקנים שאיחדו שם (213).
- בלל : בלול בכל, במקרא ומשנה, תלמוד, הגדה ופיוט (8).
- בן : לחשוב בני מקומינו בני-מדינה ועמי הארץ (66). וכל בני-גלות אשכנז וכותים, תלמידי-תלמידיו הן (83).
- בעל-נפש : ובעל נפש כדאי הוא לפרוש מן המאכל (167, 100 אות 13).
- ברח : והתחיל רבו ר"י בר' יקר להבריח את עצמו (302).
- ברית : על שארו, אשר בא אתו בברית (233). וזה הקשיח (בברית) אבינו שבשמים (שם).
- ברכת-נשואין (בלשון רש"י = ברכת חתנים) : (219).
- ברר : ויברור לו שערים ממקום אחר (107). שיברר לוי את דבריו בגזירה (258). ב. אין זה ברור (= ברור) (207).
- גדל : וכי אפשר לבן, שיהיה גדול מאביו? (13). גלה : שגילתה אשתו את אזניו (279).

גלגל א. (במובן = לטפל בו): ואם הפיצה להתגלגל ע"י מזונות (234).
 ב. שלא יגלגל עליו לתפוס השותפות (88). החפץ המתגלגל (15). ונתגלגלו
 רחמי עליה (243).
 גלל (= אבן גולל, פעמים מגולה ופעמים מכוסה): הפכין הגלילין
 והחבינות (7).

גנדר: כסבורים הם שקנו מקום להתגדר בו, ואינו אלא להתגדר בו
 הוא (פרדס קע"ה).

גמגם: והיה לבו מגמגם (161). ויש אשר גמגמו בדבר (235).

געל (= מאוס ותעוב): מפני שגיעול בשר שנבלע בה (376).

גרס: שהגרסנים לפני מרוצתם שגו בגירסתם (12).

דבר: (מזיח) על דבריו (74). לא ידעתי מה הוא, ומה דבריהם (258).

עד יבא אלי רבד (= דבר) ממורי (58). ב. (במשמע = טענה) לא דין ולא
 דברים (= רגיל בתשו' חכמי לותר; 199, 243, 260).

דוגמא (במובן יוני = דומה ל...), יהי רצון שיהיו גדוליהן דוגמתם.

ועודף (267).

דון: דנתי לפניו (109, 79, 132, 161). אבל אני דן מלשון גוזרי גזירות

(86). משפט ודין עליו לנהוג בה כמנהג בנות ישראל (233). ולא מן הדין

אלא מפני תיקון העולם (276).

דלס (= לשון ערמה וחטא): באין דלס ודופי (86 אות 94).

דמה: לפיכך דימיתי (149). וכדומה (= וכמדומה) אני (140, 170).

דנדז: והתלמידים מזודדין בדבר (קרי = מזודנזין = מפקפקים) (94).

דק: דקות כעדשה וכחרדל (50). דקדק: בכל אלה לא דקדקתי מפי

רבותי (296). שהיה מדקדק מכאן (254). הכתובים דקדקו בחשבונם (13).

דרך: לא זו הדרך ולא זו העיר (98; מקרא). לא זה הדרך לעם קדוש

ההולכים בתורת קדושים (106).

הא (במשמע: ראה): הא, מעשים בכל יום (52, 207). הואיל: הואיל ולא

פירש (2, 162, 256). הואיל ותדנגולת שלך העלתה ארוכה (52).

הוה, הויה (במשמע: התהוות): א"א לשמרו מתורת עבודה ומהויית-מום

(203). לא נשתנה מהווייתו (311). הומס: ממתנינים אותו עד שיומם (201).

הכר: ואם כיון זמן הכרתו (208). שהרי הכרתו ענתה בו (שם).

- הרגל: שגו להרגיל בגרסת המלך הקדוש (12). שלא הורגלו שריי-
 העיירות בכך (257).
- השביע: מנהג המדינה להשביע את הנשים (246). במקומכם נוהגין
 להשביעה, ואין נוהגין להדירה (שם).
- הותר: המתירים קשרי הקדומים להן (84).
- זול: ולא הוזל (מטבע) הראשון, אלא מפני ביטול הצורה ושינויה (250).
 והוזלו דרכמונים (279).
- זכה: א. (במשמע: זכה בדבר): שזיכתה לו חמותו בשותפות (90).
 ב. (במובן: הצליח להגיע לדבר): ולא זכיתי לשאול (133). ג. (במשמע: יצא
 זכאי בדין): ומדבריהם נודכה ראובן (259; תלמוד). ומה שחייבנו וזיכינו
 (בדין) כתבנו וחתמנו (260).
- זכר: הזכרת האחד מהן, הזכרת חבירו (77).
- זרק (בהשאלה: זורק דבר מפיו): כך נזרקה מפני רבי (76 אות 25; תלמוד).
 חבש: ולחבוש (את) פיו הוא בא (87). ולחבוש (= ולכבוש את) פניו
 בטמון הוא בא (שם אות 122).
- חגר (במובן: נתעכב מעט): ולא חגרה בה (161; תלמוד).
- חזק: א. נתחזק בשליחותו (224). ב. יפה החזיק המחזיק (98). להחזיק
 איש על שלו (= בשלו). (97). והחזיק טעם בדבר זה (327). ואחרי שהיית מחזיק
 בשלי בעולה, ואני בשלך בהתר (278). ג. היתה אמך חמותי מוחזקת בעיר
 ונכרת לשרים (269). ה"ה מחזיקו כישראל גמור (194).
- חזר (במובן: שב מדבריו): וחזרני בו מבראשונה (150). והלכה כחזרה
 (236; תלמוד).
- חלט: א. חרה לי על נחלת אבותי, שתחלט ביד הגוי (268; תלמוד).
 בב"ד שחלטהו לשר (270). והחליט לי המעשר לגמרי (269). ב. צוה לחלוט
 הכף ברותחין (376; משנה).
- חלף: חליפת בגדים מחלף והולך משעבר אבילותו (344). ומאותו
 המטבע... ישלם כמו שהיו נחלפין (זכרים לנקבות = וכוונתו לצורת המושל
 חקוקה על המטבע) (250 אות 21).
- חלק: ולא שמענו את דברי החלוקין (76). טעם החולקין לא פירשת (127).
 ואין לחלקו מדת ישראל (194).

- חנף (במשמע של צביעות): החניף את קולו בדברי-פיוסין (243).
- חסל: ונחסלו התשובות (6). חרף: חורפו של סכין (161). חרש: וקשה לר' לישב מהריש, כי מה תנחומין יש בשתיקה (210). חרת: כשמביאין לפניו בשר על חירותי (114 אות 4-5; גליקזום).
- חשב: א. (במשמע: עיון): אבל עתה אין חשבון בדבר (231). ב. (במובן: חשיבות): שאין לך ב"ד חשוב, שלא יהא חשוב ממנו בסוף העולם (266). ואם נעשה דבר זה בפני חשובי-עיר (= טובי-העיר; 266).
- חשק: וידוע יהיה לחשוקי שבה למעוז חיי (25).
- טוב: טובה השתיקה (15). טוב ממנו הזורק אבן לים (159). לטובתה תקן ולא לרעתה (237). תעידהו וילך וטוב עם השם ואנשים (8).
- טמע: והזכיר לו שנטמע במי השמד (82). אשה זו שנטמעה בגוים (94, 226).
- טעה: טעה התלמיד בכל הצדדין (266). ואם יטעה הטועה (239). אף אם הם מזידין ומוטעין (16).
- טעס: שמא לא בא עדיין להטעים דבריו לפניהם (278).
- טרף: אלא מפני הטירוף ותמיהות בני אדם, נמנעין מלעשות כן (218).
- יד (במשמע: חלק): פעמים נמשך המולד עד שתי ידותיו של יום (148).
- יטד: תחלת יסודה לא על שם מגן יסדוה (9). תחלתה הוצרכה להווסד בדבר (שם). ב. (במובן: נסדר ונקבע): וזה הוסד לפני רבינו (157, 307).
- יפה: יפה סדר המסדר וישר כחו (163). יפה הם אומרים לו (258). כדי לייפות העוף (161).
- יצא: א. לפי שיצא לאור (106; ראה לעיל „אור“). ב. כדי שיצא את ידיו (258). ג. השווה להלן „כנס“. ד. ועבדתי (והוצאתי) עליו יציאות מרובות (208).
- ירד (במובן תלמודי = נחית לדינא): לירד עמי לדין (274). ב. ושמעון טוען שירד להם, מפני שנצטרך (268).
- ירש: אשר הורישוהו מן השמים (97).
- יתר: ולשון יתר הוא (236). ואף היא לשפת-יתר (236, 284; מקרא). כבש: וטעם כבושים להחזירם למוטב (15).
- יון: אם הורה ולא כיוון, לא ירע לו (67). לא כיוון חביבי את דבריו (123). יפה כוון חביבי (18, 110, 236). ובדבר הזה לא כיוון שמועותיו (68).

- כנס: שלא היו באסיפת־הכניסה (ג"א = הכנסיה) (351). קום רדוף והכנס למקום גדודי־חיות ולסטים (262). ב. א"צ כניסת־חופה (221). ג. (במובן: התחיל בדבר): יצא שמעון מתורת שליח־האשה ונכנס [ב]דרך השליש (259 אות 3). כסה: ונכסו ממנו גלויותיה של תורה, ומכ"ש שלא יבין במעמקיה (266). כתב: והוא עצמו (כתב) בכתבי־פסין (279). ע"כ רפה ידי מלכתוב (96). ב. (במובן: אגרת): גם עתה בא לי כתב אחר מגוורמשא (133). והראה מכתב (35). ג. (במובן: שטר): כתב־פרעון מב"ד (370).
- לב: לבי נוטה (130). ואומר לי לבי (12). על שאילתו נתתי לב (19). לבי וסברתי והבנתי מפיו יצאו (57). אילו נתן לב לקרבה, כאשר נתן לב לרחקה (233).
- לשון חול: לימרו אינהו בלשון חול (375).
- לשון עלג (= מי שאינו יכול לכוין דבורו) (296; מקרא); ומונע רבי להורות מפני לעגי־שפה (42 אות 7).
- מה (במשמע: איזה): מה משכונות יש לו (275 אות 32). מלא: למלאות עודפו של זה את חסרונו של זה (92).
- מצע (במשמע: התמצעות): נתמצע בדבר (90). המציעה ביד גוי (203). מערופיאי (= הרשיון שנותן האדון ליהודי להרויח בכל עסקיו): וכן ישראל שרגיל לקבלת ככרות ממערופיאי שלו בכל יום (139; גנ"ש ח"ב 250). מרק: א. עד שינעוץ אותו בקרקע קשה למרקו מן החלב (341). ב. (במשמע: פורע את חובו): וממרק לבעל חוב (284 אות 4).
- מרר: עיקר מרירות ואבילות יום ראשון הוא (212).
- נהג: ואינו נוהג עמה דת יהודית (232; משנה; רבעון האנגלי מהדורה חדשה, כרך ל"ב ע' 9 אות 30). חוק הנוהג בישראל (11). בימי ר' נחמן לא נהוג (18). וזה אינו נכון להנהיג (337). החלו להנהיג בהם קל (18). והנהיג את עצמו כאסקופה הנדרסת (77).
- נוח: כל העושה כן ינוחו בדכות על ראשו (116). ב. דרך העצם נוחה להשתבר (51). גיד אינו נוח יותר להנתק (שם).
- נטה: כך דעתי נוטה (שגור הרבה בהתחלת התשובות רגמ"ה ורש"י; 89, 90, 99, 105; 129, 152, 172, 181, 225). לא נוטה דעתי אחריה (190).

- נכר, נכרי (= שאינו קרובו): איני רוצה שתבא נתלת אבותי ליד נכריים (283).
- נמק: ונמוקו עמו (57, 94). עיינתי בנמוקי־הנשתון (= אגרת בלשון המקרא) (68).
- נקב: אשר נקב ר' נתן בר' מכיר (8). הנני הנקוב למטה (105). הנקוב על שם השלום (22).
- נקף: והיה לבי נוקף (21).
- נתק: ולנתק כח השותפות (105). ומעתה ניתקו כל תנאי השותפות (שם). לנתק את בעלי החוב מעליו (258).
- סגל: סגול זה של בצים (= שלל של בצים) (50 אות 22).
- סיג: א. (במשמע: סמך וסעד): עד שמצא סייג לדבריו (42, 40). לעשות לה סעד וסייג (146). ב. (במובן: גדר): אבל חכמים עשו חזוק וסייג (166).
- סכן: ומסכנו על השותפות (263). סנף: סניף לקה"ת ולתקיעת שופר (35).
- סלק: וסלק שאר נכסיו (237). וכל מה שסלק מן השיעבוד, מדעתו מסולק (236). ונסתלקה סלוק גמור (92). והיא סלקה עצמה מכל וכל (90, 92). ומסולקת מדמים (207). ב. סליקו להו תשובות (103, 34).
- סמך: וסומך רבי ומראה פנים (119 אות 21; גאונים). מצא רבי סמך בסדר ברייתא של חולין (160). וסמכו על הוראת טעות (83). וא"צ להביא ראיה וסמך לדבריהם הללו (263, 350). ועל סמך זה רגילין עכשיו ישראל (337).
- ב. בתלמיד אחד שקרא בסמיכה, וגער בו (312).
- סעד: על שולחן שהוא סועד בו (= עליו) בשר (336). ב. אני איני כדוי לעשות סעד לדברי הארי (76).
- עבר: בראותי עובר אצלם (108). ב. ויראתי לעבור על פיו (שם).
- עזר: והשלום הוא יגרום לכם (להעזר) מן הצר (89).
- עטף: ריאה שהיא עטופה כולה (49).
- עכב: שאין עכבתו מועלת לגבות (258). ונשאר בו עכבת־יין (186; תלמוד).
- עכר: ובלבד (שיהא עוכר) המים ברגליו (307). ואם (המים) אינם צלולים א"צ לעכרן (שם). המים עכורים הם (שם).
- עלה: ועל מה שמעלהו בדמים יקרים (280). ב. (= נרדף עם חשיבות ומדה טובה): מחאת־האשה והתראותיה איננה מעלה (259).

עמד: עמדנו (=סעדנו) על שולחן רבינו (115). עומד (=יושב) בראש השולחן (336). ב. עמדנו על מידה זו (19). שלא עמדנו בסודם (296). אין ר' יכול לעמוד עליהם, אם שני מינין הם (333). ג. ועודני עומד בדברי (96, 236). עסק: ועל עסק יין נסך בא מעשה (365). ושלש נשים עוסקות בבצק (353). ראהו מתעסק בתיקון חביותיו בימי אבילות (211).

עצם: על סדרי ראובן ושמעון המתעצמים בדין (272; תלמוד).

עקל: א. (חרם העיקול, במובן הערבי = עכוב דבר לתשלום החוב): ואין זה עיקול, לעבור על הגזירה שגזרו הראשונים, שלא לעקל איש את חברו (278; תלמוד). ב. (=באופן לא ישר): הלב יודע שזה עקל ועקלקלות (=אם לעקל אם לעקלקלות) (278; תלמוד).

ערב: כ"ז שמעורבות חובותינו לחלוק (105). ב. לסבבם בעריבים (=בדברים נעימים) (15).

ערה: במעמד כל הקהל נאמר לו במערה (=במקום גלוי לכל) (258; מקרא). עשה: לעשות סניגרון לדבריו (63; תלמוד). דבר זה עשו אותו בחשאי (202). כדי שלא יאמרו הגוים, כשפים אתם עושין (שם).

עתק: יעתיק את הפת (115 אות 9).

פה: מפי הרב (160). כה דיבר אלי רבינו מפיו (175).

פוטפוט: ואם יש אדם שמפטפט כנגדי על דבר זה (74).

פלא: יש להפליא על שאילתו מאד (6). שהשווה דעתו על המפליאים (68).

פלג: בעת פלוגת (=פלוגתא בענין) הריאה (56). ב. ואפילו למי שמופלג

ממנו בהוצאה (336; תלמוד).

פנה: אחת על הפנייה ואחת על האכילה (36).

פסל: הוה ליה עשייתו בפסלות (111).

פסק: ויתבוננו במה שפסק המושל על העניים דוגמתו (257). ופסקו לי

בנדונייתא (90). וכשפסקנו הלכה (84). ופסקה היא בבכורות (205). פסיקתא

(=משנה עדיות): דהא תנן משנה שלימה בפסיקתא (87 אות 131).

פסקא: לא פסק בכבוד הרב (87). לא פיקפק בגזירתו (86). כל המפקפק

בה (שם).

פרס: כשאר מקבלי פרס מן השרים (268). להחזיר לה המעשר בתורת

פרס (שם).

פרש: טעם החולקין לא פירש לי (261). לא פירש שאילתו (211). והמתפרשים בלשון"עלג (296). שפירש להם אונס זה (257). ב. במובן: כתב בתשובה): ורש"י פירש, כהן שהמיר דתו כשר לדוכן (190). ג. בפירוש מעין חתימתה (9). ד. ופירש אחד מהן לסחורה (262). ושוב פירש ממנה (208). לפרש (=להפירש) שתי חלות (204). על דבר הפרשה (=הפשרה) הראשונה של ד' אלפים דינר (258).

פשט: שכבר פשט איסור בכל העולם (337). והיה לי הדבר פשוט (133), 224, 344, 15).

פתח: ובכה"ג לא אמרינן פתח פיך לאלם (271). ב. (במשמע: טעם או סבה): היינו צריכים למצא פתח לדברינו (263).

צור: וצורינו יאיר עינינו בתורתו (96, 110, 196, ועוד). לשוב ליראת צורנו (189). וצורינו יצילנו מעונש הדין (92). וצורינו יעמידנו על האמת ועל הטוב (97). ב. (=צור): אך צורתם אצור ואשלח לו (5).

צלל: צלל במים אדירים והעלה חרס בידו (שגור הרבה בתשו' רש"י; 112, 278, 288 אות 9; תלמוד).

צלם: להצלימה (=לשון דמות צלם) (1). להכניס צלמי-נכריות (=צורת שתי וערב) לכתחלה בתנור (361).

צעיר: ואני הצעיר מצאתי (34, 8, 107). אני הצעיר - עם בא בקצרה, ולא כמוסיף וגורע (267). הנה אני הדל ומנייני הצעיר שידי (?) יתומי יתומים (88). להזיק צעיר לימים לענות על ריב (89). אני צעיר מגידולי משרת בית אביו (108).

צרך: להשיב צריך, ואין צריך לשתק מעליכם (שגור בתשו' רש"י; 284 ועוד). ונמצא הצורך שלי (126). ולא פירשתם ככל הצורך (88). בכל צרכי-חברות וגופם (106).

צרם: לצרם (בטעות: לסרס) את אזנו או לעוור את עינו (201; משנה). צרף: ועל פיהם צרפנו שנות עולם (13). והמצרפין את המנין (שם).

קבל: משקבלו עליהן לשוב ליראת צורנו (189). והנני משיבו כמקובלני מרבתי (שגור הרבה בתשו' רש"י; 99, 267, ועוד).

קושט (במובן: מאסף את טענותיו): ומקושש ומביא ערעור ועקיפין לעכבו (275 אות 30).

- קטן: ואני הקטן מצאתי (34). קטן אתה (98). ר' היה שוקע ומקטין את עצמו במים (307). והקטינה עד כפול טרפה (329).
- קיים (במשמע: אישור וקיום קודם הקדושין): וקיימה (את) עצמה לאחד.... ועדיין לא נתקדשה (283). ועוד שנתקיימה לאחד הקרובים (שם).
- קל: ואין לך קל שבקלים, שאינו בקי בהילכות מחובר ונולד (38). כי קל מהרתי בעניי לשמש אותם (296).
- קצה: והיו מקצין לו מודיא אחת מתחלה לשתייתו (182; תלמוד).
- קרח: מבחר קרוחיות (במשמע: מקומות שמהן היו מביאין יין) (7; משנה).
- ראה: רואה אני את דבריו (77, 84, 192, 362). כפי שהראוני מן השמים (שגור הרבה בתה"ג ובתשו' ר"ג מאה"ג וגם רש"י; 272, 282). כמה שהראוני ממרום (268). ויעשו מה שיראו מן השמים (99). [=אשר הורישוהו מן השמים 97]. ולו ישיבוני דברים הנראים, ואשובה לי (57). וסומך ר' ומראה פנים מן הציבור (119 אות 21; גאונים).
- ראשון: וראשון דברים, אני הנשאל שואל לו לשלום (377).
- רגש: וקודם נישואין היית מרגשות בעצמך מחולי זה (232).
- רווח: ומ"מ להרויח הדבר (95). והרי משנה רווחת היא (44). וכן הלכה רווחת בישראל (לשון הגאונים; ושגור הרבה בתשו' רש"י; 31, 58, 65 ועוד).
- רוץ: ועכשיו שכרנו רץ זה בדמים יקרים (280). יש לרוץ בבית [=לבית] התפילה (321). לפי מרוצתם שגו (12).
- רחק: אף בכופרי הקב"ה ראינו הרבה, שאין מרחקין נשותיהן (233).
- רצה: ולא רציתי בדבר (224).
- רקב: והביאו רקב־העצמות הקדשים Reliquiae (200).
- שגר: א. ואשתי שגרה אלי לבהכ"נ (142). ששיגר לי גוי אחד עוגות וביצים בשמיני של פסח (שם). ומשגרו לרבי בדורון ביו"ט (185). ב. לפי שאינן שגורין בפה (76).
- שדך: ששידך ראובן את בנו על בת־אחיו (265). כשמשדכין האשה עושיין קנין באסיפת־עם (266 אות 18).
- שוב: א. ולהשיב חרץ המשפט לבעל הדין (97). והשיב לדברי עצמו (15). ב. (במובן: סתירה): יש להשיב עליהן (83).
- שומה: כל גופי שלם, אפס שני שומים עלו לה בפניה (233; תלמוד).

- שחק: ומתוך כך באין לידי שחוק וגיחוך, ומתגנין בשחקם על הבריות (334). מפני שהאומות משחקין עליהם (שם).
- שלש: אך יעשה השליש מה שהושלש בידו. (259). שטן: וישען רבינו דבריו על ההלכה (63, מקרא). שופי (במשמע = בלי ערעור): כי בשופי אכלתיו (269; תלמוד). שפת (במובן המקרא: נתן): ומי ששמו וברכתו שלום, ישפות לכם שלום (89). שרש: שלא להשתרש בחטא (279).
- תכף: להיות תכופה בין קה"ת לתקיעת שופר (36). הטיפות תוכפות זו את זו [= מח"ו 262, או"ה כ"י סמ: 81 ע"א].
- תלה: שלא תלה קלקלה זו בתלמידיו (84, 112). אני נתלה באילן גדול (57). לא נתלה בדורות הבאים (86). ויש מהן שיש להתלות עליהן (82).
- תמה: ותמהתי ואמרתי (305). אתמהא [= שגור בב"ר ובפירושי ר"ח] (147). מפני הטירוף ותמיהות בני אדם (218).
- תקע: והתקיע בידך מן הגוים (104). תקף: בא וראה תוקף האריה (57). מפני תוקף חבת קרובי (243).
- תשש: כחי תש ופי נאלם (96). תש כחי ואזלת ידי (108).

ב. רשימת לוועזים:

- אאמינדליי [במשמע = דמות צלם à Modele] (1).
- אב־בשטר [= אגוזים] (310).
- אד־בעפל [= אגוזים] (310 אות 3).
- אינפסיר Empeser (344; דמבל: 349).
- אורלייש Orelles [= חוטין של שתי שבצידי הטלית] (11 אות 3; דמבל: 753).
- אי־שבוטא [גר"א: אי־שטובא; באיטלקית = Estopla כלי מים חמים במרחץ] (307 אות 10; דמבל: 349).
- אלו"לא [= שומן של אווז בתוך בני־מעיים] (164; פירש"י פסחים ב83).
- אלריא [באיטלקית Alare = גלגול אגוזים] (317 אות 2).
- אשפרא [בצרפתית Àpre = חורפו של סכין] (161 אות 2; דמבל: 72).
- בינזיאי [באשכנזית הישנה = גרגוותני או סל קשור בצנור שהיין נופל לתוכו מן הגת] (186).

- בללט [= Bellette שם אחותו של ר"י ב"ר מנחם] (111 אות 3).
- דודי"ל [=דושי"ל Doisil ברזא שבחבית או חותם שבמגופה] (175 אות 2 ; 338 אות 10 ; דמבל 324).
- ווליאה [= Vallée משחק אגוזים ע"י גלגול] (317).
- ולידא [= Rouler גלגול] (317 אות 2 ; דמבל : 1043).
- יורבעס [=אגוזים] (310 אות 3).
- יושטידיאה [=קנקן של עץ] (184 אות 2).
- ליטרא [= Liberos] 280 אות 73.
- ליפייר [=ליקייר] (344 אות 14).
- מוליני"ט [=מוליניט, מולצין ; מולינו"ר] Moulin [ריחים] (317 אות 3).
- פלוטא [= Peloton כדור] (317 אות 6).
- פשטיידא [= Pastede, Pâtisserie מולייתא] (357 אות 2 ; דמבל 780).
- פשיט [= Dinarius בזמנו של רש"י, אמנם לא = Solidos] : 103, 280 אות 73 (וצ"ל שם : ר"ח [במקום ר"ן] פשיטים היו לכל ליטרא בזמנו של רש"י).
- ור"י מילר (שם אות ט"ו) העיר שלא כנכון.
- דרכמון [= Dirac] : 273, 274, 275, 279.
- צימויי"ש [=צימולש Cimols, Cimussium חוטין של ערב בראש הטלית] (111 ; דמבל : 200).
- דינר [= Solidos] [בזמנו של רש"י ; ולא (= Dinarius) : 273, 275, 277, 279.
- [דינר] קרטיינ"ש [= Courants] (273 אות 18 ; 275).
- רושי"ל [=דושיל Doisil ברזא שבחבית] (175 אות 2 ; דמבל : 324).
- רט"א [=רט"ה—רטילה Rotule כף-הירך] (331 אות 4).
- ריי"ש [= Rice, Riz מין אורז] (138).
- רפריר [= Reparér תקון עופות ומליגתן שנית] (161 אות 3).

פרק ו'

המקורות:

אלה הם המקורות שהשתמשתי בהם לשם הוצאה זו:

1. כתבי-היד.

1. כ"י אזמיר סי' 1508 [=לפנינו תרא"ז], המונח עכשיו בקובץ אדלר של ספרית הסמינר אשר באמריקא, הוא כתב היד [אמנם לא העיקרי] שהונח ליסוד להוצאה זו. קובץ מהודר זה נכתב על קלף ונייר לכל המאוחר בסוף המאה הט"ו בכתיבה מזרחית-רבנית יפה, והוא בן ששים וחמשה דף. שטח הכתב 29x19 ס"מ, כל עמוד בן ארבעים שורות, אולם העמודים נרשמים שם בערבוביא על הגליון [והשווה מש"כ אדלר בריווי האנגלי כרך י"א].

באוסף זה, המכיל לרוב תשובות הרשב"א שעדיין לא ראו אור הדפוס, נמצאות באמצע תשובות הכי חשובות מרבנן קדמאי, מסומנות במספרים, אמנם לא בהזכרת שמות השואלים והמשיבים. אולם אף עיון שטחי כבר מעיד על זה של"ט תשובות שלפנינו תכופות זו לזו [מסי' קל"ב עד סי' קס"ט, דף ב'42-52] הן עפ"י הרוב תשובות לרש"י ורבותיו, אמנם לא להרשב"א [יוצאות מן הכלל הן סי' קמ"ג, קס"ב-קס"ד, קס"ו-קס"ט המיוחדות לרבינו ואינן לו, כי אם לר' ששון, לבעל התרומה, ולר"ת]. ובפרט שכמה מהן הובאו בספרי הראשונים על שם רבינו שלמה, וגם ישנן עוד כשתים עשרה תשובות בכתה"י שלפנינו, המתחילות בבטויים רגילים כאלה: שאלו לר', עוד צוה ר', ואמרו לו לר', ושמע ר', לפני ר' הובאו, כך צוה ר', וכך היה נוהג ר' [וכבר ידוע דרבי סתם הוא רש"י עפ"י הרוב].

אמנם חשיבותו של אסיפת רש"י זו נתמעטה בזה, שהשאלות וגם התשובות לא נתקיימו בה במלואן בצורתן המקורית עם כל הכותרות והתוארים, הפתיחות והחתימות. כנראה שהמאסף נהג עפ"י הרוב להשמיטם או לקצר בהם כפי ראות עיניו.

בידי היה העתק פרנקיל, הנעשה מעצם כתב היד ע"י ידידי הרב ר' דוד פרנקיל בשנת תרצ"ח, והוגה על ידי בשקידה רבה.

זוהי רשימת התשובות שבקובץ זה:

סי' קלב — נד 49; קלג — קנ 172; קלד — קסה 187; קלז — שפג;

קלח — שפד; קלט — רפג 315; קמ — שיז 332; קמא — שטז 331; קמא — שכד 335; קמב — קמג 166; קמה — קנא 173; קמז — קלח 163; קמח — שכג 334; קמט — קפב 202; קנ — קפג 203; קנא — שפה; קנב — שלג 340; קנב — שט 328; קנג — שיג 330; קנג — שיח 332; קנד — קצג 213; קנד — רסז 308; קנה — צ' 117; קנו — רמז 288; קנו — שיב 329; קנט — סח 80; קסה — קמו 169; קסו — שסה 366.

2. ספר הנייר, כתבי־יד הסמינר מסומן בס' 443, הוא אחד מכתבי־היד המקוריים שהנחתיו יסוד להוצאתי. קובץ חשוב זה נכתב על קלף בכתיבה ספרדית מהודרה, בן 171 דף, כל עמוד בן 28 שורות לערך, לא מאוחר מסוף המאה הי"ד [והשווה התאור המפורט ברבעון הצרפתי כרך ז' ע"ד]. כ"י זה מדף א' עד 160 הוא בעיקר קובץ פסקי דינים ומנהגים להנהגת האדם בכל יום. ומדף 160 עד 171 הוא ה"סדר מטרוויש" למנחם ברי' יוסף חזון [=ראה ספר היובל לר"מ בלוך, וגם תקונים לסדר טרויש מאת ר"א מרכס, צייטונג פיר העברעאישע ביבליוגרפיה כרך ט' צד 146]. ומלבד זה הוא מכיל חומר חשוב, לקוח מתשובות רבנן קדמאי שעדיין לא ראו אור, ובתוכם הרבה תשובות רש"י שלא מצאנו בספרי דבירש"י שלפנינו, וגם פסקי הר"ר ברוך חיים ז"ל [מובאים שם בדף א' 12, ב' 13, ג' 14, ד' 25, ה' 26, ו' 29, ז' 31, ח' 33], ולשון הש"ר [=וכונתו להש"ר משנ"ק, א' 148, א' 152].

ואלו הן תשובות חדשות ונצורות [הנמצאות כאן, וכמה מהן בלתי נמצאות אצלינו במק"א], ושהכנסתי אותן לתוך הוצאה זו:

26א — קכח 155; א' 30 — רצה 321; א' 30 — רצד 321; ב' 30 — קפה 204; ב' 31 — שנב 353; א' 33 — קי 138; א' 33 — רצז 322; ב' 39 — צט 124; ב' 50 — קטז 142; ב' 53 — נו 54; א' 54 — שנד 354; א' 60 — נו 53; א' 68 — ס' 57; ב' 68 — סג 72; א' 71 — קמד 168; ב' 73 — שיד 330; ב' 75 — שכד 335; ב' 141 — ר' 223.

3-4. ספר איסור והיתר כ"י אדלר סי' 1765 [=לפנינו או"ה סמ': נעתק קודם שנת רפ"ה ע"י ר' משה אבן חביב. אמנם לדעתו של יצחק ריבקינד (תערוכת רש"י, הדואר ל' שבט ת"ש): נעתק קודם שנת רפ"ד. ואין לו סמוכין, דהלא התאריך רפ"ה כבר הובא בכ"י דף 9 בזה"ל: נולד לו בן רפ"ה. קובץ

גדול זה נכתב על נייר בכתיבה רבנית-ספרדית, הכותרות בכתב מרובע. שטח הכתב 20x28 ס"מ, בן מאה ושנים עשר דף, כל עמוד בן 31 שורות. הקובץ מחולק לשלשה חלקים: החלק הראשון כולל: מפתחות (1-9), שו"ת הרי"ף (9-30), ותשב"ץ בסדר חנוכה (39-70). והחלק השני: ספר או"ה המיוחס לרש"י (71-112), ושם הספר לא נמצא בכ"י; הלכות נדה המיוחס לרבינו שלמה (71-77), הל' פסח מבוארות מבית מדרשו של רש"י ז"ל (77-83). והחלק השלישי: הלכות קצובות דרב יהודאי גאון (96א-102), שערי ברכות לר"ש בן חפני (102ב-105), וגם תשע תשובות לרב יהודאי גאון (ב"א-109), המובאות בשינויים קלים בתשובות הגאונים ד' ליק צד 18 ולהלן, וגם באו"ה כ"י מערצבאכער מסי' רע"ד עד סי' רפ"ה.

הכ"י נשתמר באופן מצויין, הכתב ברור ונח לקריאה, וגם ההעתקות מצטיינות בדייקנות מופתית. בקולופון שאחרי הסי' קנ"ב (111ב) מציין הסופר בזה"ל: [=לפנינו ר"ט 235] עזבתי אני המעתיק מלהשלים זאת התשובה, לפי שמצאתי שיבושים רבים וטעיות בה בספר שהעתיקי. וגם ענינים אחרים עזבתי מלכתבם לזאת הסבה. ואף כל הספר מלא טעיות לאין מספר. ומוזה נוכל להחליט שהכ"י שלפנינו לכלל ספר שלם לא הגיע. אמנם מצאנוהו לקוי בחסירות, ובכמה מקומות הוסיף הסופר ביני חיטי, מה שהשמיט בפנים.

ואפשר לשער כמה נאבד מגוף התשובות רבינו שלמה, המפוזרות ושקועות בתוך הקובץ הזה, ע"י לוח הבא להלן להשוואת הסימנים שבכת"י הסמינר עם הסימנים שבכת"י מערצבאכער [לפנינו = או"ה מ:]: יחד עם מהדורת פריימן [לפנינו = או"ה פר:]: — קונטרס בן ס"ד דף — וההוצאה שלנו:

או"ה סמ: דף	או"ה מ: סי'	או"ה פר: דף	ולפנינו סי' דף
47א	קמז	חסר	קלז 162
72ב	עב	34	שכו 336
74א	שו	חסר	קפז 205
76ב	שיז	חסר	קצד 216
77א	שיט, שכ	חסר	קצג 213
78ב	סז	5-6	קח 137
חסר	קנו	חסר ^ד	נח 55
80ב	לד	15	שד 326
81א	כז	9-10	קיא 138

קפ 200	חסר	קסא	חסר
קפו 204	8	כב	83א
צט 124	21	מב	84א
קצ 212	חסר	שטו	חסר
קכו 153	24	מט	85א
מה 39	39	פז	86ב
קסז 188	42	צה	89א
קנט 180	43	צו	89ב
ריב 243	חסר ^א	קנג	חסר
קנד 175	40	צא	90א
שכח 337	40-42	צב, צה	90א
קעה 196	45	צט	90ב
קפח 207	חסר	קלט	91א
קפט 209	חסר	קלח	91א
רט 235	חסר ^א	קנב	111ב
פ 104	חסר ^א	קנד	114ב
ק 125	חסר	שה	95א
קב 127	59	קלב	110א
קנח 180	58	קמו	111ב

5. מחזור ויטרי כ"י הסמינר בניו-יורק [=לפנינו מח"ו סמ:]. הוא כ"י צרפתי העיקרי שהונח ליסוד להוצאה זו. ונכתב על קלף ע"י סופר אומן-יד צרפתי ר' אליעזר בר' שמואל, לא מאוחד מומן המאה הי"ג בכתיבה אשכנזית-רבנית מהודדה, הכותדות בכתב מרובע. הכתב ברור ונח לקריאה, ההעתקה מצטיינת בדיוקנות מופתית ורק הקצוות העליונות של הדפים הראשונים סבלו מרטיבות (והשווה תאור הכ"י בקטלוג הסמינר). ובמאמדי „לספרי דבי-רש"י", הוכחתי לדעת שהכ"י שלפנינו הוא כ"י מקורי בלי הוספות מאוחרות על כל דף ודף ואולי נערך מאת ר' שמעיה תלמידו של רש"י, ואין לו שום קשר אורגני לכ"י לונדון ממאה הי"ד, שנערך מאת ר' שמחה מויטרי. וכדי לעמוד על עצם שנויי הנוסחאות והגירסות השונות בין שני כתבי-היד האלה, קבעתי מאמר ארוך מיוחד לזה במק"א.

(1) ספר רש"י קמח. (2) ספר רש"י קמו. (3) ספר רש"י קמד. (4) ספר רש"י קמט.

הרי המפתח להשוות את סימני מח"ו עם הסימנים שבהוצאתנו:

מח"ו כ"י סמ: דף	מח"ו הוצאת רש"ה סי'	ולפנינו סי'
10א	35 סז	113 פה
10ג	36 סט	36 מב
11ג	39 עב	115 פז
12א	40 עג	114 פו
43ד	רכז, רמא	53 נו
46ה	רמ 206	154 קכו
חסר	רמה 212	156 קכט
48ד	רמה 210	155 קכח
חסר	רמה 210	157 קל
48ה	רמח 211	158 קלא
50א	מג 268	139 קיב
50ג	לא 264	138 קיא
50ב	לו"לו 266	134 קה
52ב	עו 287, רפד 252	124 צט
52ג	פא 288	152 קכה
52ה	פה, פו 289	153 קכו
53א	פט 290	127 קב
חסר	חקט 634	110 פב
---	חקט 635	111 פג
---	מד 25	118 צב
114ד	רעו 245	207 קפח
116ד	שפ 356	142 קטז
114ב	רעה	209 קפט
139א	שפב 444	149 קכא
א-155ד	תסח"סט 586-88	קצא"צה 18-212
155ג	תסט 587	37 מג
155ב	רפב 249	211 קצ
חסר	תקלח 750	39 מה
153ג	תצט	205 קפז
50א	לד	204 קפו
114ו	שייג 345	12 יח
163ד	תקג 624	47 נג
117א	שכא 358	75 סה

67. שבלי הלקט ח"ב, כ"י רד"א סי' 625 [לפנינו = שבה"ל אק:]; וגם כ"י פירינצי סי' 38 [ולפנינו = שבה"ל פלר:]; עפ"י הצילום בידי ד"ר בועז כהן, מביאים הרבה תשובות לרבינו שלמה בשינויים עצומים הן בסתם והן בהזכרת שמו.

ואלו הן התשובות, שהכנסתי אותן לתוך ההוצאה הזאת:

לפנינו סי'	כ"י אוקספורד סי'	כ"י פירינצי דף
רכד 251	חסר	16ב
קצג 213	סא	43א
רלד 262	חסר	48ב
רכו 253	רט	49ב
רלג 260	קמא	61ב
רכו 253	חסר	65ב
רמה 285	מח	חסר
שיד 330	כב	—
שיח 332	לד	—
שכו 337	יב	—
שסד 365	יג	—
קמו 170	כז	—
קמט 171	לו	—
קס 182	ה	—
קפא 201	כה	—
קצד 216	עא	—
קצה 218	עב	—

8. קצור שבלי הלקט ח"ב כ"י הסמינר סי' 318, הוא מאוחר מזמן המאה הט"ז, כתוב בכתיבה אשכנזית משני צדדי הגליון, והוא מכיל 79 דף ולכל עמוד ועמוד לערך 30 שורות. הכתב איננו ברור וקשה לקריאה, ורבו השגיאות ופליטת הקולמוס מידי הסופר שלא היה כל כך אומן במלאכתו. ומלבד זה נמצאו בהרבה מקומות שינויים ותקוני טעות, אשר הוסיף אותו הסופר בעצמו על הגליון או ביני חיטי, ורבו מלהמנות.

וזוהי רשימת התשובות שבכתב-יד זה:

2ב² — ולפנינו סי' קמ"ג צד 166; 5א — ק"ס 183; 5א — קס"ח 188;
 10א — ק"נ 172; 10ב — קנ"א 173; 13ב — קמ"ה 168; 13ב — כ"ה 20;
 14א — שי"ד 330; 14ב — קפ"א 201; 33א — מ"ט 42; 33א — רכ"ט 255;

33א — מבוא פרק ג'; 35א — קע"ה 197; 35ב — כ' 14; 38ב — רמ"ה 285;
 42א — ר"ו 231; 44א — קצ"ג 213; 50ב — קצ"ה 218; 52ב — קצ"ד 216;
 54א — קצ"ו 219; 62א — ר"כ 248; 68א — רכ"ד 251; 70ב — רכ"ו 253;
 73א — ר"י 239; 74ב — רל"ד 262; 79ב — רכ"ז 253.

9. המנהיג כ"י סמינר [לפנינו = המנהיג סמ: ראה תאור הכ"י בקטלוג
 הסמינר] מביא תשובות רבינו בשם: ר"ש ז"ל. ואלו הן:

42ב — קלא 158; 80ב — קח 137; 83א — קה 135; 91ב — שד 326;
 92ב — נו 53, שג 325; 98ב — קפט 209; 115א — קנב 174.

10. ספר אסופות, כ"י בית מדרש הרבנים בלונדון, מסומן בסי' 134
 [=כ"י שזח"ה סי' 115 = כ"י פריס סי' 326]. ומר ליפא פרנקיל מלונדון העירני
 בטובו, שכ"י זה מונח כעת בבית הספרים של יהודית מונטיפיורי קולג' ברמסגייט.
 והשווה התאור המפורט במאמרו של גרוס ב"מגאצין", כרך י' ע' 64 ואילך,
 ובמאמרו האנגלי של גסטר (לונדון, 1893), וגם במבוא לראבי"ה 50-149.

ותשובות ופסקי רבינו שלמה נמצאים כאן בתורפם ובקצור נמרץ ממקורות
 שניים, עפ"י הרוב בהזכרת שמו, ואלו הן (עפ"י העתקת פרנקיל מלונדון):

ל, א — שיח 332; מ, ג — קח 137; מב, ב — שנא 353; מו, ב —
 שלז 343; מח, ג — קנג 175; נב, א — קטו 142; צב, ב — מד 38; צב, ג —
 רסח 308; קכב, ג — שמג 349; קכב, ד — רסה 307; קכו, ב — קנד 176;
 קכו, ב — שכח 337; קכח, ב — של 339; קכט, ג — קנה 177; קל, א —
 רס 302; קלג, א — קנד 176; רסו, א — שסד 365; שנא, א — נ' 43 אות 7
 (וראה "הוספות"); שנב, א — שו 327; שעב, ב — רנד 298;

11-13. מרדכי דרינוס כ"י סמינר, לפנינו = מרדכי סמ:; והגהות מרדכי
 הגדול כ"י גולדשמיט, לפנינו = הגה"מ כ"י גלד'; וגם ליקוטי המרדכי הגדול
 כ"י סמינר, לפנינו = לקה"מ סמ: (ראה תאור שלשה כתה"י הנ"ל במק"א, וגם
 "סמינר בולטיין" 1939 צד 65) מביאים דברי רבינו בהזכרת שמו או בשם רבי
 סתם, כנראה ממקור ראשון. החכמים ר"י מילר ור"ש בובר אספו עד הנה רק
 ציטטות אחדות מתשו' רש"י שבספר מרדכי הנדפס באמשטרדם בשנת ת"פ.
 אמנם השמיטו רובן המכריע שבספר המרדכי, דפוס ריווא דטרינטו משנת
 שי"ט, וגם התשובות החדשות ונצורות שבשלשה כתבי-היד שלפנינו, ואף הסימנים
 המעוטים שהדפיסו, שבושים מרובים חלו בהם והרבה לקויים נשתרשו בהם
 (והשווה ג"כ "מרדכי הקטן" לבסוף התשב"ץ כ"י הסמינר מדף 152 — 254
 משנת 1386).

הרי המפתח להשוות את סימני המרדכי עם הסימנים שבהוצאתנו:

ולפנינו	ד' ריווא	הגה"מ כ"י גלד'	מרדכי סמ:
285 רמה	חסר	חסר	ב"ק ג 9
198 קעז	תנו	_____	ב"מ א 42
264 רלו	חסר	_____	ב"מ ב 29
265 רלח	חסר	שצה, תקנט א 277	ב"מ ב 39
265 רלז	תתצו	חסר	ב"ב ג 89
287 רמו	_____	תשנה א 375	ב 98
118 צב	_____	מה ד 30	חסר
80 סז	חסר	תנ ג 78	_____
156 קכט	שצה	סט א 43	_____
142 קיר	א' רמח	תמג א 75	_____
179 קנו	_____	חסר	ע"ז ג 108
183 קסא	_____	רלב ד 114	1087
193 קעג	שס	חסר	יבמות א 125
244 ריג	תשמח	ב 179	1547
195 קעד	חסר	שצ ג 193	חסר
252 רכה	חסר	תשיג א 354	_____
211 קצ	_____	כתובות רצו א 147	_____
מבואי פרק ו'	רנג, שי [ד' אמ"ד]	קדושין ב 209	_____
245 רטו	חסר	חסר	_____
221 קצז	_____	קדושין ב 210	_____
222 קצח	_____	קדושין ב 211	_____
229 רד	רלא	חסר	_____
244 ריד	תעו	_____	ג 141
228 רג	שסו	_____	גיטין ב 185
224 רא	חסר	_____	1867
249 רכב	שנח	תקנח ג 276	חסר
242 ריא	תתקעא	חסר	2137
254 רכה	חסר	תשנה א 375	חסר
10 סז	_____	רח ג 102	_____
11 יז	_____	רח ד 102	_____
42 מט	_____	תקסה ב 280	_____
ס' 57, סג 72	_____	רנו א 126	_____
81 ע'	_____	קסט ג 87	_____
121 צה	_____	סד א 40	_____
148 קכ	_____	קעד ג 90	_____

14. כ"י אדלר, מסומן 2717, בהוצאתנו אדלר סתם, ממחבר איטלקי בזמנו של ר' יוסף קולון, מונח כעת בבית הספרים של הסמינר בניו-יורק ולו 365 דף נייר 4°, כל עמוד בן 36 שורות, בכתיבה איטלקית שאינה מהודרה עם הגהות על הגליון. [ועי' התאור המפורט במאמרו של ר"א מרמורשטיין, דביר ח"ב עמ' 213 ואילך, ורשימת אדלר, קנטבוריא 1922 עמ' 26].

בתוך הכ"י הזה [מדף קל"ג ע"ב עד קל"ו ע"ב] נמצא אוסף חשוב של חליפות מכתבים שלימים בין רבינו שלמה לחתנו ר' מאיר ב"ר שמואל [שהיה אז בגרמיזא] ולרבותיו ר' יצחק בר' יהודה ור' יצחק בר' אליעזר הלוי. רוב התשובות האלה מצאנו בשינויים רבים ועצומים בכתבי-היד ספר הנייר [סמ:]: דף ס"ח ע"ב, ובמרדכי הגדול [סמ:]: חולין סי' רנ"ו דג"ל 126-127, והכנסתי אותן לתוך ההוצאה הזאת. השואת נוסחאות כתה"י מוכיחה, שסופרי שלשה כתבי-היד הנ"ל אולם לא השתמשו במקור משותף. העתק מרמורשטיין משנת תרפ"ג [שם 233-239] אינו מדויק, והוגה על ידי מעצם כתב-היד שלפנינו.

ואלו הן התשובות הנמצאות בכתב יד זה:

46 — שכב 334 ; 133 — ס 57 ; 134 — סא 63 ; 153 — סב 68 ;

136ב — נט 56 ; 177א — מה 39 :

15. ארצות חיים חלק ב' לר' אהרן הכהן מלוניל, כ"י הסמינר בניו-יורק מסומן 0185 [=לפנינו א"ח סמ:] נכתב ע"י סופר אומן-יד איטליאני לא מאוחר משנת פ"ג 1323 [ראה דף 439] בכתיבה ספרדית-איטליאנית מהודרה. שמו של הסופר כמוס מעין הקורא בכ"י ורק בן גילו, ה"ה ר' יהודה טליאנו, נזכר בפירוש [שם דף 450]. וכדי לעמוד על עצם ההוספות היותר חשובות ומרובות וגם השינויים העצומים שמצאתי בכ"י שלפנינו, קבעתי מאמר חשוב מיוחד לזה במק"א.

הרי המפתח להשוות את סימני הכ"י עם הסימנים שבהוצאתנו יחד עם מהדורת שלזינגר, הוצאת מקיצי נרדמים, דפוס ברלין תרס"ב.

ולפנינו	הוצ' שלזינגר	כ"י הסמינר
קעא 191	54	47א
ריז 247	58	48ב
קצד 216	67	51ב
רה 230	162 .	ריש 104א

קצט 223	164	סוף ב 104
רל 255	חסר	ריש 336
רנה 298	חסר	"
רמג 284	חסר	"
שע"שעה 74-369	חסרים	336-338
שמו 351	580	חסר
קעו 198	חסר	337א
רח 234	חסר	354א
ריח 248	חסר	354ב

16. דינים ותשובות מקדמונים כ"י שזח"ה קובץ 345 [=הירשפלד סי' 108], כולל תק"פ סימנים מתשובות הקדמונים, ובתוכם תשובות רש"י בקצור נמרץ ממקורות שניים. ואלו הן לפי העתקת פרנקיל מלונדון:
 סי' קכח — מא 34; שעד — רב 226; שעה — רא 224; תתמו — רלו 264; תתסו — רמח 290.

17. תשובות הגאונים כ"י שזח"ה קובץ 170 [=הירשפלד סי' 191], לפנינו =תג"ה. מתוך קובץ זה העתיק ר"ל פרנקיל מלונדון תשובה אחת בענין מטבע שנפסל: סי' קנט (ב1) =רכב 249.

18. צידה לדרך ח"ב כ"י שזח"ה קובץ 49 [=הירשפלד סי' 130], לפנינו צל"ד, כולל תשובות ראשונים, ובתוכם שש תשובות רבינו שלמה עפ"י העתקת ר"ל פרנקיל מלונדון (והשווה רשימת "קהלת שלמה"). ואלו הן: סי' לו — רמז 288; לז — רלג 260; לח — רל 255; לט — רפג 315; מ' — שז 328; מא — רסד 306.

19. פסקים מסדר זרעים לר' אליהו מלונדריש, כ"י לונדון. ובו תשובה אחת בענין מלבושי גוים: דף ג, א — קעט 199.

20. הלכות קצובות כ"י ותיקן, מסומן 457 כולל תשובות רבינו מכלי ראשון: ב2 — קצג 213; א11 — קצה 218; א14 — קצד 216.

21. סדור תפלות השנה של מנהגי אשכנזים, כ"י ותיקן סי' 324, מכיל בין לקוטים שונים גם שתי תשובות שלפנינו: א3 — רסא 305; ד19 — רעה 312.

22. איסור והיתר של פסח, כ"י פריס סי' 1408, המתואר באריכות ע"י ר"מ שוואב ברבעון הצרפתי 1912 צד 281, מביא תשובה אחת לרבינו שלמה מכלי שני: סי' ג' (א144) — ש' 324.

23. מנהגים מדויר"ן, כ"י בריטיש מוזיאום [=כ"י אק: וכו"י וינה, המתוארים במבואי לספר מנהגי-דורא מאת ר' יצחק בר' מאיר מדורא] ראה מאמרי ברבעון הצרפתי 1939], מביאים שלש תשובות רש"י שלפנינו: כ"י ווין א2 — קפט 208; כ"י אק: ב4 — נג 47; ושם א102 — צג 120.
24. תשב"ץ הקטן לר' שמשון בר' צדוק, כ"י הסמינר משנת 1386, המתואר באריכות במבואי לספר מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג (ניו-יורק 1938) דף מז"מח, מביא שתי תשובות לרש"י: ב109 (=ד"ק רפ"א) — פה 113; א191 — רלט 267.
25. ס' המאור הקטן לר' זרחיה הלוי, כ"י אדלר סי' 933, מביא דברי רבינו שלמה בהזכרת שמו: פסחים ספ"א ריש כ"ה, ב' — נא 45 אות 11.
26. הלכות שחיטה ובדיקה (בבהמה ובעוף וטרפותיהם) לר' יהודה בר' נתן, כ"י הסמינר מתואר ברבעון הצרפתי כרך נ"ט 221 אות 1, מביא חמש תשובות ופסקי רש"י בהזכרת שמו, ואלו הן: עו, ב — קלג 160; עז, א — קלד 161; עח, א — קמד 168; עח, ב — קמו 169; עט, א"ב — שיד 330.
27. הלכות שחיטה וטריפות, כ"י הסמינר, מביא לבסוף תשובות הראב"ד שתי תשובות לרבינו שלמה, ואלו הן: א52 — קמה 168; ב52 — שיא 329.
28. פירש"י למס' יו"ט כ"י אדלר סי' 2553 משנת 1279 מרומא מביא תשובה לרבינו שלמה ה"ה: יו"ט פרק ג' א28 — קד 133.
29. פירש"י למס' יו"ט כ"י אדלר 1621 מביא תשובת רש"י בשינויים עצומים: יו"ט פרק ג' ב21-א22 — קד 133.

ב.

תשובות רבינו בספרי דבירש"י:

תלמידי רבינו שלמה הכניסו חומר רב מתשובותיו ופסקיו של רבם בתוך ספרי הלכה-פסוקה, שיצאו מבית מדרשו של רש"י. רובן המכריע הוא מקוטע ומשובש, והובא בתורפו, אם לא בלשונו, בלי הזכרת שמו [בשם: רבי סתם]. בין ספרים האלה נמצאים לפנינו: ספר האורה (ח"א וח"ב), מחזור ויטרי, מעשה הגאונים, ספר איסור והיתר, פרדס, סדור רש"י, ליקוטי הפרדס וליקוטים מספרי דבירש"י (הוצ' אורבך).

על דבר חשיבותן של כל הספרים הנ"ל בנוגע לעניינינו כבר כתבתי ע"ז

באריכות, הן מצד חיובי והן מצד שלילי, במאמרי (היותר ארוך מהמבוא שלפנינו) „לספרי דבירוש׳׳ עם כל התיקונים והוספות הנלוים לו לבסוף המאמר עפ״י הגירסות בכתבי היד שלפנינו. ולכן הוכרחתי שלא להאריך כאן באותו הענין. ובדרך אגב יש להעיר כאן לדוגמא, שעד עכשיו אין לנו שום הוצאה מדויקת מספר הפרדס. בס׳ הפרדס, דפוס ווארשא למשל, רבו הן השגיאות וההשמטות ופליטות הקולמוס מידי הסופר והמוציא לאור, ששניהם לא היו כל כך אומנים במלאכתם. ואפילו בספר הפרדס, הוצאת עהרנרייך [=פע: לפנינו], מצאתי בהרבה מקומות שינויים ותיקוני טעות [בלתי נכונים], אשר הוסיף אותם המו״ל בעצמו ביני חיטי (ולא בהערות לבסוף הספר). ורבו הם השיבושים מלהמנות על כל דף ודף. כמעט שרוב התיקונים בעצמם צריכים עוד תיקוני בתר תיקוני [והשווה מה שהארכתי בזה במאמרי הנ״ל].

תשובות שנאבדו מאתנו

הרבה תשובות הגיעו אלינו ממה שהובא בלשונן או מתורפן בתוך שאר ספרי הראשונים. גם באו שם לפנינו קטעים קטעים מתשובות שנאבדו מאתנו או שנזכרו ברמז בלבד, שקצתן אינם ידועים לנו ממקורות אחרים. ולדוגמא אני מביא כאן שני קטעים ה״ה: ורש״י ז״ל כתב בתשובה (ע׳ 116) ואף בפרשה (קרי = בפה״ג) אין מברכין עליו. וגם פרש״י בתשובה (ע׳ 193) אע״פ שהובאו יחד לפדותם לא היו תפוסות יחד, גם לא הפסידה כל [=כלל] כתובתה. וכן בתשובות רבינו עצמן רמזו רבינו שלמה לתשובות שהשיב לשואליו, ורק זכרן של אותן תשובות הקודמות נתקיים לפנינו: למשל בסי׳ קכ״א 149 מצינו רבינו אומר: אני כבר נשאלתי על זה כמה שנים. והשיבותי כדברי האומר יש היקף (= בכל ימות החג) ושגיתי בה. ובריש סי׳ פ״ג 111 הוא כותב: כבר השיבותיו שכך נוהגין (בחוט של כרך הציצית הנפסק). ועוד בסי׳ ע״ג (96, 94 אות 29) רבינו השיב: כבר עברו שנים שנשאלתי על אשת-איש שנשתמדה ימים רבים... ומה שהשיבותים, צויתי לכתוב לכם כאן. וגם בריש סי׳ קס״ט 189 מצינו בזה״ל: אותה שאילה ששאל רבי על האנוסים. מצא תשובה אחת רבי ושלחה פני ר׳. ושם צד 190 איתא: והשיב, שכתב בתשובה שמצא. ועוד באמצע סי׳ ד״ט 236 מה נעמו דברי רש״י באמרו: ואני בדברי עומד להכשיר הכתובה. והכל כמו שכתבתי, כי חיך יטעם לאכול. וגם באמצע סי׳ ק״ג 130 רבינו מודיע לנו: ואת מורי (=ר׳ יצחק הלוי) סבבתי תשובות ולא קבל. ולבסוף סי׳ ק״ד 133 דש״י מוסיף: גם עתה בא לי כתב אחר מגוורמשא (ה״ה = מחתנו ר׳ מאיר בר׳ שמואל) שבא לשם אדם גדול... ושמו ר׳ קלונימוס

(=בר' שבת). וגם בריש סי' קי"ז 144 אחד מתלמידי-רש"י מביא: עוד מצאתי תשובה אחרת בשמו שחזר בו ופסק שלא לברך זמן ביו"ט שני כלל (והשווה ג"כ ריש סי' קל"ד 160 בשם רבינו שמעיה תלמידו): והנה הלשון "כי הרבה [ראיות] הבאתי ולא הועיל" מעידה שכבר כתב רש"י בענין פלוגת הריאה קודם תשובה זו [=59 אות 27; מבוא לראבי"ה סוף 406].

ובענין פלוגת הריאה בשנת 1070, כנראה, שרש"י [=נ"ט 57-58; מבוא להאורה 407-400] העתיק בתשובתו השניה הלשון וענינים מתשובתו הראשונה. והלשון שם מעידה ע"ז, שהיו לרבינו שתי תשובות באותו הענין ונתערבו ונתקצרו שתיהן. וז"ל: בתשובה אחת כתב: לא קבלתי שום חילוק וכו'. ובתשובה אחת כתב: יתן מורינו לב להודות לעבדו וכו'.

ג.

תשובות רבינו בספרי-הפוסקים:

את אלה מצאתי מדברי תשובות רש"י ורבותיו בספרי הפוסקים (על סדר הא"ב):

ר' אברהם בר' דוד (=הראב"ד) מביא י"ד תשובות רבינו בשינויים רבים ועצומים, כנראה ממקור ראשון, בס' תמים דעים (ויניציאה שפ"ב) ה"ה: סי' צה, קג—קה, קח, קכג, קלג, קלח, קמג—קמה, קנג—קנה. ר' אלעזר בעל הרוקח מביא תשובות רש"י ממקור ראשון בס' רוקח: סי' רפ, שיז, שצא, תיח [ראה 209, 213].

רבינו אליעזר מגרמיזא בס' ל"ו שערים על טריפות הריאה (הוצ' בעדנאוויץ) מצטט חמש תשובות לרבינו, כנראה מכלי שני, ואלה הם פרטי התשובות: שער יא, יז, כה, ל, לד.

ר' אליעזר בר' נתן ממגנצא [=ראב"ן] מביא בספרו אבן העזר כמה תשובות רש"י בהזכרת שמו, כנראה מכלי ראשון, ואלו הן: ראב"ן ח"א (ד' שאמלויא תרפ"ו): סי' יג, כ', קז, דט, דלט, רמב, רנד, רסה, שה, ראב"ן ח"ב: שה, שיא.

ר' אליעזר בר' יואל הלוי [=ראבי"ה] מביא הרבה תשובות ופסקי רבינו בהזכרת שמו ממקור ראשון, ואלו הן ראבי"ה (הוצ' אפטוביצר) ח"א: סי' מא, סח, פב, צח, קיז, קנ—קנא, קסה, קסח, קעג, קפג, קצו, שפג, שפה. ראבי"ה ח"ב: ע' 32, 63, 72, 7—86, 91, 97, 109, 112, 177, 187, 219, 227, 352, 379, 401—2, 406, 411, 417, 442, 447, 538, 546, 646, 659, 681.

אישתורי בן משה הפרחי בספרו כפתור ופרח (ברלין תרי"א) פ"י ופ"כ
מביא שתי תשובות רש"י בהזכרת שמו: = ע"ד 97, פ"ח 116.
ר' דוד אבן אבי זמרא, הרדב"ז, בתשובותיו ח"א סי' ק"מ מביא תשובת
רבינו = סי' קע"א 191.

בהלכות פסוקות מן הגאונים (ד"ק שנת רע"ו) סי' ט', י"א, י"ב הובאו
תשובות רבינו ממקור ראשון = קל"ב 159, קנ"ה 177, רנ"ט 301.
ר' חיים אליעזר ב"ר יצחק מזוינה, מהר"ח א"ז, מביא בתשובותיו סי'
מ"ו, סס"י ק"א (ג1) תשובות רבינו ממקורות שניים = קע"א 191, מ"ב 36.
ובאו"ז הקצר (כ"י לונדון): ב"ק 43, ב"מ 9, סנהדרין 43, חולין 183 [ראה
ר"ז 232, רכ"ח 254].

ר' יוסף קולון, מהר"ק, בתשובותיו שורש פ"ה וקע"ה מביא תשובות
שלפנינו: קע"א 191, קע"ג 193.

ר' יעקב בר' מאיר מרומרוג ר"ת, מביא בס' הישר (הוצ' ווינה) סי'
שצ"ט, ת', ת"ד—ת"ו, ת"ט, תקמ"ז כמה תשובות לרש"י ממקור ראשון, ואלן הן:
נ"ד 49, ש"י 328, קי"ג 140, ק"מ 164 [= ש"י"א 329], ש"ח 328, מ"ו 40, ר"א 224.
ר' יעקב עטלינגער בתשובותיו בנין ציון החדשות [לפנינו = בנ"צ] סי'
ס' מביא י"ב תשובות רבינו, ולפנינו = כ"ו 21 — ל"ח 30.

לפני מרן הר' יצחק אור זרוע מזוינה היו תשובות רבות, הכי חשובות,
שמוכרין ומעתיקן ממקור ראשון ה"ה ח"א: סי' כ"ב, ל"ד, ע"ה, קכ"ה, קס"ה,
שס"א, תמ"ד, תנ"ב, תס"ד, תע"ו, תש"ו, תשכ"ד = ולפנינו: 305, 149, 113,
125, 349, 172, 20, 73, 164, 165, 226, 228, ח"ב: סי' נ"ב, ל"ח ע"ג, ק"ד, ק"מ,
ק"ט, רל"ט, רמ"ז, רע"ה, שט"ו, שנ"ז, תמ"ד, תנ"ה, תק"ח = ולפנינו: 30, 142,
32, 75, 133, 47, 34, 139, 138, 149, 316, 344, 53, 207.
באו"ז פסקי ע"ז: רי"ז, רכ"ה, רל"ד = 339, 175, 338.

אמנם באו"ז לשבועות (הוצ' פריימן) לא מצאתי רמז לתשובות רבינו.
ר' יצחק בר' מאיר מדורא בספרו שערי דורא סי' כ"ה, פ"א, פ"ב מביא
את התשובות שלפנינו ממקורות שניים ושלישיים: סי' קל"ט, שכ"א, שנ"ט, קנב
= 164, 324, 358, 174. וגם בספרו מנהגי דורא [הוצ' אלפנביין]: א2, ב4, א102
(השווה מש"כ לעיל צד נ"ז).

ר' יצחק בר' אבא מרי מדרשיליא בספרו העיטור ח"ב [לבוש 1860] י"א
ע"ג מביא תשובה = סי' קמ"ד 168.

ר' מאיר הסהן, בעל הגהות מיימוניות, מביא תשובות רבינו ממקורות
שניים (ולפעמים מדברי מהר"ם ב"ב מרוטנבורג) ה"ה: ה' ציצית פ"ג ה"ט
= ס"ח 80; ה' מגילה פ"ג ה"ג = ק"ע 190; ה"מ פ"ה = של"ד 341; ה' מו"ל
פ"ד ה"ב = רכ"ג 250.

ר' מנחם ריקאנטי בספרו פסקי רקנטי סי' רכ"ב, שצ"א, תקפ"ט, תקצ"ה—
תקצ"ז מביא תשובות שלפנינו = נ"ג 47, קס"ב 184, קצ"ג 213.

ר' משה בן נחמן, הרמב"ן בתשובותיו [הוצ' אסף] סי' ב' ובחידושו
ב"מ ע"א א' מביא תשובה = סי' קע"ה 196. וגם בתוה"א ענין תכבוסת, ד"ו 94,
מביא = סי' ש"מ 344.

ר' משה מקוצי בסמ"ג עשין כ"ז מביא תשובה = סי' ר"ע 310.
בס' על הכל [=מ"ע הגורן ח"ז 109] צד 97, 103, 109 הובאו תשובות
שלפנינו = 310, 306, 80.

בשו"ת מהר"ם מפדוואה סי' ל"ז הובאה תשובה שלפנינו = סי' קע"א
191 בשינויים עצומים.

ר' יצחק בר' יוסף מקורבייל, בעל הסמ"ק, מביא בסי' קנ"א תשובה
שלפנינו = סי' ר"ע 310.

ר' ישעיה מטראני הראשון מביא בספרו המכריע סי' י"א תשובה = סי'
מ"ה 39.

ר' מאיר בר' ברוך מרוטנבורג, מהר"ם, בתשובותיו ד' פראג: סי' קס"ד,
ת"ב, תנ"ו, תכל"ט, תקפ"ט, תשצ"ט, ת"ת, תתנ"ג, וד' בודאפשט: סי' ק"ל, קנ"ט,
מביא תשובות רש"י, הכי חשובות, ממקור ראשון, ה"ה לפנינו = 245, 193,
222, 221, 196, 195, 223. וגם בספר מנהגים דבי מהר"ם מרוטנבורג (הוצאת
אלפנבין) 73 אות א', ושם 78 אות ט' = סי' קכ"ח 155, נ"ג 47.

במעשה הגאונים (הוצ' ר"א עפשטיין) נמצאין תשובות רבות לרש"י
ולרבותיו ממקור ראשון, ואלו הן: סי' כ"ד, מ"ג, מ"ד, נ"ה, ס"ד, צ"ה, עמוד
33, 46, 53, 77, 82, 87—90; ולפנינו = 107, 43, 136, 152, 127, 46, 47, 49,
151, 153, 352, 218, 180, 183, 49, 68.

בתשובות מיימוניות לס' קנין סי' ק"ו, ולפנינו = רל"ח 265.

ר' צדקיה בר' אברהם הרופא, בעל שבלי הלקט, השתמש הרבה בתשובות רש"י ממקורות ראשונים ושניים בסתם או בהזכרת שמו:
 ח"א [=שלה"ש הוצ' בובער]: כ"ז, ל"ג, פ"ז, קס"ח, קפ"ה—פ"ו, ק"צ, קצ"ד, ר', רי"ב, רט"ז, רכ"ט, רמ"ד, רמ"ו, רע"א, רפ"ג, רפ"ה, ר"צ; ולפנינו =עמ' 343, 301, 316, 41, 46, 147, 55—154, 157, 136, 150, 127, 124, 47, 75, 144.

ח"ב (כ"י אקספורד וכ"י פירינצי): השווה מש"כ במבואי לעיל באריכות. ר' שלמה בן אדרת, הרשב"א בתשובותיו מביא כמה תשובות לרבינו שלמה ממקורות שניים, ואלו הן ח"א: סי' רל"ה =שפ"א 377. ח"ז [=ד"ו ש' תרכ"ח]: סי' קכ"ט, תל"א, תל"ג, תל"ד, תצ"ם; ולפנינו = 373, 369, 116, 248, 198.

ר' שלמה לוריא, מהרש"ל, בספרו ים של שלמה ביצה, י"ח, ה' מביא תשובת רש"י ממקור שלישי.

בשלטי הגבורים יבמות פ"ה, א', ע"ז פ"ב, ב' הובאו שתי תשובות רבינו ממקורות שלישיים =קע"ג 193, שנ"ט 358.

ר' ברוך בר' יצחק מגרמיזא בספרו ס' התרומה (ד' ויניציאה רפ"ג) מביא שלש תשובות רש"י בשינויים עצומים בשער מ"ח, ע"ג, קל"ו, ולפנינו =סי' רנ"ג, קמ"ו 169, שע"ז 373.

ר' שמואל הסרדי בספרו ס' התרומות (ד' פראג שס"ה) מביא שתי תשובות רבינו בשער מ"ו, קמ"ח, ולפנינו = 121, 196, 253. שם בגידולי תרומה ח"א סק"ה=קע"ה 196 [=רכ"ט 253].

ר' יעקב בר' אשר, בעל הטורים, מביא תשובות רש"י בספרו טור אורח חיים: סי' קס"ה, ת"ן, ת"ר, תרנ"ה. ולפנינו 138, 142. טור יורה דעה: סי' קצ"ט=של"ז 343.

ר' יוסף קארו, בית יוסף, מביא בספרו ב"י תשובות רבינו בהזכרת שמו: ב"י טאו"ח: =קס"ה, תל"ד, ת"ר.

ב"י טיו"ד: סי' ע"ב, קל"ה. ולפנינו=324, 164, 179.

ב"י טאה"ע: סי' מ"ב, קכ"ט=קע"א 191, ר"ה 230.

ב"י טחו"מ: סי' רפ"ג סק"ב=קע"ד 195.

ר' אהרן הכהן מלוניל מביא הרבה תשובות ופסקי רש"י, בשם: והר"ש ז"ל כתב, בס' ארחות חיים (חלק א', ד' פירינצי תק"י): סי' ד, י, יא, כב, כו, לד, עד, צ, שח. (חלק ב', ד' ברלין תרס"ב): סי' א—ב; ה, יג, טז, כא. ויתר התשובות המובאות בכ"י הסמינר סי' 0185 משנת 1323, חשובות מאד. [והשווה מה שהעירותי כבר באריכות במחברתי המיוחדת, הוספות ותיקונים לס' א"ח ח"ב" סוף פרק ג].

ר' אלכסנדר זוסמן כ"ץ [= בעל האגודה] מביא שתי תשובות רבינו סתם ממקורות שניים (כנראה מס' רוקח) ה"ה: קעב, ריד. בס' אמרכל ממחבר אלמוני, שהיה תלמידו של הרא"ש ור' יצחק בר' מאיר מדורא, הובאו פסקי רבינו סתם או בהזכרת שמו: אמרכל (בס' היוכל לרד"צ הופמאן): ע' 8. לקוטים מה' אמרכל (בס' חמשה קונטרסים לר"נ קורוניל): כב, א; לג, ב.

ר' אשר בר' יחיאל [= הרא"ש] בפסקיו מביא תשובות רבינו בהזכרת שמו: סי' ט (פסחים), יד (ר"ה), פד (ע"ז). בשו"ת בנימין זאב סס"י ל' ורל"ד הובאו שתי תשובות רש"י בשינויים עצומים (= ראה 221, 34).

ר' גרשום בר' יעקב הגזר מביא תשובות רבינו בהזכרת שמו בכללי המילה (= זכרון ברית לראשונים, 69, 72, 126). בתשובות חכמי צרפת ולותיר (הוצ' מילר) הובאו ל"ה תשובות ופסקי רש"י ורבותיו, הכי חשובות באיכות ובכמות, בסתם או בהזכרת שמו. ואוסף חשוב זה, המלא שיבושים [ראה מאמרי „הוספות ותיקונים לספר תחצ"ו"], הוא העיקרי שהונח ליסוד להוצאה שלפנינו ה"ה: סי' ח', י', י"א, י"ב, י"ג, ט"ו, ט"ז, י"ח, י"ט, כ"א, כ"ב, כ"ד, כ"ה, כ"ח, כ"ט, ל', ל"א, ל"ב, ל"ג, מ', מ"ב, נ"ב, נ"ג, נ"ד, נ"ה, נ"ו, נ"ח, נ"ט, ס', ס"א, ס"ט, ע', ע"ב, ע"ה, ע"ח, פ"ב, פ"ג, פ"ד.

ולפנינו: 335, 170, 199, 249, 259, 256, 298, 336, 297, 63-160, 165, 172, 371, 94, 103, 123, 376, 334, 38, 129, 93, 272, 206, 267, 371, 228, 197, 223, 81, 49, 285, 232, 288, 233.

פרק ז'

החומר ההיסטורי והתרבותי השקוע בתוך התשובות :

החומר ההיסטורי והתרבותי לתאור התקופה הזאת אינו כל כך עני ודל. ואנו שומעים, לא רק הדים בודדים ועמומים (=כפי השערתו של י. וורפל עמ' תקל"ד). אלא רוב השינויים הסוציאליים המתחוללים בחוגים שונים של אחינו ב"י, הן כלפי חוץ והן כלפי פנים, מוצאים את ביטויים בתוך סימני התשובות שלפנינו.

ברם בספר התשובות שלפנינו, המקיף את חיי היהודים בין שנות 1040-1110 ואילך, נמצאים שם פרטים אחדים לחקר מצבה המדינית-כלכלית של יהדות צרפת ולותיר ה"ה: הבסיס המדיני [=245] לחיי היהודים, משפט המלך טהיבאוט הראשון [=273 אות 12, 277 אות 48] והאבטונומיה [=85, 63, 266, 290] היהודית, הארגון הפנימי [=234, 257, 258, 266] של הקהלות, שלטון הקהל [=289, 291], המסים [=290-91], התקנות והחרמים [=290 אות 2, 125, 20] וגזירות הצבור וגם הקהלות הנועדין לשוק (=אורלייני"ש) [=274 אות 21, 85, 243, 273, 276, 278, 287, 290], בתי-הדין של היהודים [=266, 258, 63, 97, 195, 244, 271, 274, 281], ערכאות המלך [=271] ובאי-כחו [=227, 72-271, 245, 257, 268]. התנאים הכלכליים [=218 אות 43, 237, 269, 88, 107, 273, 261, 265, 282, 278 אות 54], הלוואות [=291, 273], רבית [=280, 275], מסחר עם הנוצרים [=139, 180, 183, 200, 302], ושיטת המטבעות [=273 אות 11, 250]. אמנם יש כאן פרטים חשובים לחקר מצבם החברתי והתרבותי של יהודי צרפת ולותיר, היינו: המצב המוסרי [=266], חיי המשפחה [=266 אות 25, 233, 243], נימוס נשואין [=265, 18-217], בתי ספר הגבוהים [=77, 1321, 223], סדרי לימודיהם [=379] ומגמות החינוך, מעשי הצדקה והחסד [=263, 291], מנהגי צרפת וגלילות הרינוס [=246, 204, 234, 291, 143, 159, 161, 405], ויחסי החברה [=202, 78-177, 200, 291, 280, 361, 365] בין היהודים לנוצרים. ומפני שני טעמים טכניים הוכרחתי לקצר כאן את התאור ההיסטורי המפורט [=וראה מאמרי המיוחד במק"א על "חיי הקהל בצרפת ולותיר בזמנו של רש"י"], ואכמ"ל.